

p.6390

ŚWIAT

zarys encyklopedyczny współczesnej wiedzy i kultury

wydawany przy współudziale najwybitniejszych uczonych
i specjalistów polskich

pod naczelną redakcją
DR ZYGMUNTA LEMPICKIEGO
prof. Uniw. Warszawskiego

*

Wychodzi od 1 stycznia 1933 i obejmie pięć tomów, z których cztery pierwsze będą zawierać materiał naukowy opracowany monograficznie, tom piąty zaś zwięzłe informacje i uzupełnienia do tomów poprzednich. Na każdy tom składa się dziesięć zeszytów, ukazujących się miesięcznie z wyjątkiem lipca i sierpnia. Zeszyty pierwszych czterech tomów obejmują po cztery arkusze tekstu, oraz po jednym arkuszu dwutonowych ilustracji; sporadycznie będą do nich dodawane także tablice wielobarwne. Zeszyty tomu piątego będą zawierać tylko po pięć arkuszy tekstu. Ogółem pojawi się zatem w przeciągu pięciu lat 50 zeszytów encyklopedji o 6720 szpaltach tekstu oraz około 650 stronach dwutonowych i wielobarwnych ilustracji.

Tom I i II wyszły już z druku, tom III na ukończeniu

*

Warunki prenumeraty:

Rocznie zł 45.15, półrocznie zł 23.30, miesięcznie zł 4.80. Kompletny tom, oprawny w płótno zł 51.15, okładka zł 3.20 wraz z przes. poczt. Poza prenumeratą rocznik nieoprawny zł 54.—, w ozdobnej oprawie płóciennej zł 60.—, zeszyt pojedynczy zł 6.—, z przes. poczt. zł 6.85

Nakład Instytutu Wydawniczego Książnica - Atlas

Lwów, ul. Czarnieckiego 12 — Warszawa 1, ul. Nowy Świat 59

ZENON KLEMENSIEWICZ

JĘZYK POLSKI

ĆWICZENIA I POGADANKI GRAMATYCZNE
DLA III KLASY GIMNAZJALNEJ

K S I A Ź N I C A - A T L A S

Klasyfikacja Maria
kl. III
ZENON KLEMENSIEWICZ

JĘZYK POLSKI

ĆWICZENIA I WIADOMOŚCI GRAMATYCZNE
DLA III KLASY GIMNAZJALNEJ

CENA WRAZ ZE ZNACZKIEM
NA TOWARZYSTWO POPIERANIA BUDOWY
PUBLICZNYCH SZKÓŁ POWSZECHNYCH
WYNOŚI zł. 0,70

K S I A Ź N I C A - A T L A S
S. A. ZJEDN. ZAKŁADY KARTOGRAF. I WYDAWNICZE T. N. S. W.
LWÓW-WARSZAWA
1935

2597

Zakłady Graficzne Ski Ake. Książnica-Atlas we Lwowie.

Część pierwsza

Ć W I C Z E N I A

NAUKA O GŁOSIE

1. Akcent wyrazowy

Ćwiczenie 1 ✓

Wymów następujące wyrazy:

szkoła, klasa, czytelnia, samorząd, dostatecznie, regulamin, gimnazjalny, wypracowanie, nieodpowiedni, najpункtualniejszy.

Co wyróżnia w wymowie sylabę, której samogłoskę oznaczono tłustym drukiem?

Ćwiczenie 2 +

Wyszukaj tę wyróżniającą się sylabę w następujących wyrazach: koszykówka, pływanie, piłka, pięciobój, współzawodnictwo, szermierka, saneckowanie, szybkobieżny, drużynowy, kolarz.

Ćwiczenie 3

Na podstawie przykładów ćwiczenia 1 i 2 wskaż miejsce polskiego akcentu wyrazowego, to znaczy określ, która sylaba jest zawsze w tych przykładach akcentowana.

A jakie jest miejsce akcentu w innych znanych ci językach, np. łacińskim, francuskim, niemieckim, angielskim, włoskim, rosyjskim, ruskim, czeskim?

Ćwiczenie 4

Wymów kilkanaście byle jakich wyrazów jednosylabowych i powiedz, co sądzisz o ich akcencie.

Ćwiczenie 5 +

Podkreśl sylabę akcentowaną następujących wyrazów:

matematyka, gimnastyka, republika, charakterystyka, fizyka, prezydent, uniwersytet, diabolo, Korea, Ferdynand, Hindenburg, Hannibal, Afryka.

Jakie jest jej miejsce w wyrazie? Odmień wyraz, np. *uniwersytet*, *Hannibal*, i sprawdź, czy miejsce akcentu jest we wszystkich formach to samo.

Ćwiczenie 6

Podkreśl sylabę akcentowaną następujących wyrazów:

pisaliśmy, chodziliście, pisałbym, pisałabym, wypadaloby, czytali by, przeczytali by, pięciuset, dziewięćset, czterokroć, tysiąckroć, rzeczpospolita, nauka, okolica, okolicami, ogółowi, ogółem, wogóle, szczegóły, szczegółami, poszlibyśmy, chodzilibyście.

Na którą sylabę pada akcent? Czy spostrzegasz jakąś osobliwość miejsca akcentu?

Ćwiczenie 7

Wygłaszając następujący urywek Pana Tadeusza, zwróć uwagę na akcent wyrazów oznaczonych drukiem rozstrzelonym:

Gerwazy siadł na ziemi, oparł się o ścianę,
I pochylił ku piersiom czoło zadumane;
Światłość miesięczna padła na wierzch głowy łysy,
Gerwazy po nim kreślił palcem różne rysy,
Widać, że przyszłych wypraw snuł plany wojenne,
Ciężą mu coraz bardziej powieki brzemiennie...

Ćwiczenie 8

W następującym tekście zwróć uwagę na te jednosylabowe wyrazy bez akcentu, które łączą się w całość akcentową z wyrazem poprzedzającym:

Podczas tych wycieczek spotykałem dość często grzechotniki. Płazy te lubią wyczołgiwać się na dobrze oświecone kamienie i wygrzewać się na słońcu. Zwykle uciekały, ujrawszy mnie zdaleka, niekiedy jednak przychodziło mi staczać walkę. Pewnego razu, wyszedłszy świtanem, spostrzegłem na samej drodze węża. Myślałem, że płaz ustąpi mi z drogi, jak się to zwykle zdarza; ale on wyprostował się do wpół ciała i, zagiąwszy głowę, począł syczeć... Uciałem długi pręt laurowy i, ogołociwszy go z liści, przystąpiłem bliżej. Wąż... chciał rzucić się na mnie, gdy uderzenie pręta zabiło go na miejscu. Odciawszy mu ogon, naliczyłem siedemnaście dzwonek, co znaczyło, że płaz miał siedemnaście lat... Sienkiewicz.

Jaką częścią mowy są te wyrazy? Użyj ich w ułożonych przez siebie zdaniach i zauważ, czy mają akcent.

Ćwiczenie 9

Powiedz kilkanaście czasowników w 2 os. l. poj. i l. mn. trybu rozkazującego, a do każdej formy dodaj partykulę: *że* lub *no*. Jaki jest akcent tych wyrażeń?

Ćwiczenie 10

W następującym urywku zwróć uwagę na te jednosylabowe wyrazy bez akcentu, które łączą się w całość akcentową z wyrazem następującym:

Po wieczery i Sędzia i goście ze dworu
Wychodzą na dziedziniec używać wieczoru;
Zasiadają na przyzbach, wysłanych murawą;
Całe grono z posępną i cichą postawą
Pogląda w niebo, które zdawało się zniżać,
Ścieśniać i coraz bardziej ku ziemi przybliżać...

Jaką częścią mowy są te wyrazy bez akcentu? Użyj ich w ułożonych przez siebie zdaniach i zauważ, czy mają akcent.

Sprawdź swoje spostrzeżenia w następującym urywku Pana Tadeusza:

Kto z nas tych lat nie pomni, gdy młode pacholę
Ze strzelbą na ramieniu, świszcząc, szedł na pole,
Gdzie żaden wał, płot żaden nogi nie utrudza,
Gdzie przestępując miedzę, nie poznasz, że cudzał?
Bo na Litwie myśliwiec, jak okręt na morzu,
Gdzie chcesz, jaką chcesz drogą buja po przestworzu!

Jaki inny wyraz pojawił się tu trzykrotnie bez akcentu?

Ćwiczenie 11

a) Ułóż kilka zdań, w których będą połączenia przyimka z jednosylabową formą przypadkową zaimka osobowego. Jaki jest akcent tych połączeń?

b) Ułóż kilka zdań, w których będą połączenia przyimka z więcejsylabową formą przypadkową zaimka osobowego. Jaki jest akcent tych połączeń?

Jakie ci się nasuwa spostrzeżenie na podstawie obu ćwiczeń?

Ćwiczenie 12

Zwróć uwagę na akcent wyrazów oznaczonych drukiem rozstrzelonym:

Pan Wojski z Tadeuszem idą pod las drogą...

...już krąg promienisty spuszcza się na wierzch boru...

...tak pan Sędzia każe, u niego ze dniem kończą pracę gospodarze...

Ćwiczenie 13

Ułóż kilkanaście zdań, używając przeczenia *nie* to z jednosylabowymi, to z więcejsylabowymi formami czasownikowymi, i zauważ, jaki akcent mają te połączenia czasownika z przeczeniem.

Ćwiczenie 14

We wskazanym przez nauczyciela tekście lub we własnym wypracowaniu wskaż enklityki i proklityki.

2. Przycisk i przyśpiew w zdaniu

Ćwiczenie 15

Jutro wieczorem pójde do teatru na „Zemstę” Fredry.
 Jutro wieczorem pójde do teatru na „Zemstę” Fredry.
 Jutro wieczorem pójde do teatru na „Zemstę” Fredry.
 Jutro wieczorem pójde do teatru na „Zemstę” Fredry.
 Jutro wieczorem pójde do teatru na „Zemstę” Fredry.
 Jutro wieczorem pójde do teatru na „Zemstę” Fredry.

Wygłaszając kolejnie to zdanie, wymów najsilniej wyraz oznaczony drukiem rozstrzelonym. Zastanów się, jaką różnicę znaczenia całości zdania uwydatniasz, akcentując coraz to inny jego wyraz.

Ćwiczenie 16

Zastanów się, czy przycisk zdaniowy, oznaczony drukiem rozstrzelonym w następującym zdaniu Mickiewicza, pada na odpowiednie wyrazy. Czybyś inaczej je wygłosił?

Nauką i pieniędzmi drudzy cię z bogacą;
 Mądrość musisz sam z siebie własną dobyć pracą.

Ćwiczenie 17

Wskaż przycisk w zdaniach następującego wyjątku z Pana Tadeusza:

Tadeusz się od przodków swoich nie odrodził,
 Dobrze na koniu jeździł, pieszo dzielnie chodził,
 Tępy nie był, lecz mało w naukach postąpił,
 Choć stryj na wychowanie niczego nie skąpił.
 On wolał z flinty strzelać albo szablą robić;
 Wiedział, że go myślano do wojska sposobić,
 Że ojciec w testamencie wyrzekł taką wolę;
 Ustawicznie do bębna tęsknił, siedząc w szkole.

Ćwiczenie 18

Wskaż przycisk zdaniowy w tekście wskazanym ci przez nauczyciela lub we własnym wypracowaniu piśmiennym.

Ćwiczenie 19

Zwróć uwagę na znaki pisarskie, które kończą następujące trzy zdania, zbudowane z tych samych wyrazów:

Jutro oddasz mi tę książkę.

Jutro oddasz mi tę książkę?

Jutro oddasz mi tę książkę!

Czem się różnią te zdania pod względem znaczenia? Jak gramatyka nazywa te trzy różne rodzaje zdań? Wygłoś starannie każde z nich tak, jak tego wymaga znaczenie. W jaki sposób w mowie uwydatniasz właściwe znaczenie każdego z tych zdań?

Ćwiczenie 20

W następujących zdaniach podkreśl raz wyraz (wyrazy), który wymawiasz najwyżej, dwa razy wyraz (wyrazy), który wymawiasz najniżej:

Wstano od stołu. —

Któż zbadał puszczy litewskich przepastne krainy aż do samego środka, do jądra gęstwiny? —

Sędzia krzyknął: „W dyby tego zucha! Hola chłopcy!” —

„Za drzwiami z nim!” — Podkomorzy krzyknął. —

Cicho! Skądże ta cała nowina pochodzi? Jak daleko Francuzi?

Kto nimi dowodzi? Czy już wojnę zaczęli z Moskwą? Gdzie i o co?

Którędy mają ciągnąć? Z jaką idą mocą?

Ćwiczenie 21 + wyśmianie

Wygłoś wołacz: *Stasiu!*

tak, abyś nim wyraził: a) zwykłe nazwanie, np. *Dzieńdobry, Stasiu!*

b) przywołanie z oddali: *Stasiu! Stasiu!* c) prośbę, np. *Stasiu, przyjdź do mnie jutro!* d) zdziwienie, np. *Stasiu, jak można było to powiedzieć!?*

e) gniew, zniecierpliwienie, np. *Stasiu! dość tego!*

Jakie spostrzeżenie nasuwa ci sposób wygłoszenia tego samego wołacza w tych różnych zdaniach?

Ćwiczenie 22 +

W sonecie Mickiewicza „Widok gór ze stepów Kozłowa” rozmawia Pielgrzym z Mirzą. Pielgrzym zachwycą widok potężnej góry, której szczyty zdają się płonąć w promieniach zachodzącego słońca. Dopytuje się Mirzy, co to jest. Wtedy Mirza odpowiada:

Tam... orły dróg nie wiedzą, kończy się chmur jazda,
Minąłem grom, drzemiący w kolebce z obłoków,
Aż tam, gdzie nad mój turban była tylko gwiazda.
To Czatyrdah!

Pielgrzym
Aa!!

Wygłoś należycie końcowy wykrzyknik Pielgrzyma. Co on wyraża?

Ćwiczenie 23

Wiadomości o przycisku i przyśpiewie w zdaniu zastosuj w odpowiedniej recytacji wskazanych przez nauczyciela utworów.

3. Rytm

Ćwiczenie 24

Wymawiaj kilkakrotnie w równych odstępach czasu: „raz-dwa“, przyczem na „raz“ — skreć głowę w prawo, na „dwa“ — w lewo.

Wymawiaj kilkakrotnie w równych odstępach czasu: „raz—dwa—trzy“, przyczem na „raz“ — głowa w prawo, na „dwa“ — wprost, na „trzy“ — w lewo.

Czy zauważyłeś, w jaki sposób grupa robotników przesuwają lub dźwiga jakiś ciężar? Albo w jaki sposób współpracuje grupa kowali? Albo w jaki sposób współpracuje załoga wioślarzy?

Jakim wyrazem nazywamy tę właściwość, którą miały ruchy twojej głowy, albo która znamionuje ruchy robotników, kowali, wioślarzy?

Ćwiczenie 25

Wskaż objawy rytmu, rytmiczności w dowolnie wybranych zjawiskach z różnych dziedzin życia.

Ćwiczenie 26

Wymawiaj sylabę *la* głośno, gdy jest oznaczona tłustym drukiem, cicho, gdy jest zwyczajnie wydrukowana:

1. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>	2. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>
3. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>	4. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>
5. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>	6. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>
7. <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i> <i>la</i>	

Na ile części rozkłada twoje ucho pierwszy szereg? Czy tych części tyle samo, co sylab? A ile części wyodrębniasz w szeregu 2, 3 i t. d.? Każdą część oddziel od sąsiedniej kreską pionową. Spróbuj odpowiedzieć, dlaczego na tyle właśnie części podzieliły się te szeregi.

Ćwiczenie 27

Oblicz, ile sylab ma każdy wiersz następujących trzech urywków:

- 1) Dni nasze jak dni motylka,
Życiem wschód, śmiercią południe;
Lepsza w kwietniu jedna chwilka,
Niż w jesieni całe grudnie.

Mickiewicz

- 2) W głuchej puszczy, przed chatką leśnika,
Rota strzelców stanęła zielona;
A u wrót stoi straż Pułkownika,
Tam w izdebce Pułkownik ich kona...

Mickiewicz

- 3) Śród takich pól przed laty, nad brzegiem ruczaju,
Na pagórku niewielkim, we brzozowym gaju,
Stał dwór szlachecki, z drzewa, lecz podmurowany;
Świeciły się zdaleka pobielane ściany,
Tem bielsze, że odbite od ciemnej zieleni
Topoli, co go bronią od wiatrów jesieni...

Mickiewicz

Co możesz wnosić na tej podstawie o jednym z warunków rytmiczności polskiego utworu poetyckiego?

Ćwiczenie 28

W następujących urywkach: a) podkreśl każdą sylabę akcentowaną; b) stwórz, która zrzędu sylaba jest w każdym wierszu danego urywka stale akcentowana:

- 1) Gdzie wam droga,
Chmury Boga,
mnie weźmiecie;
Bo ja ciemny,
Mgłą tajemny,
Sam na świecie...

Słowacki

- 2) Zbrodnia to niesłychana.
Pani zabija pana.
Zabiwszy, grzebie w gaju,
Na łączce przy ruczaju,
Grób liliją zasiewa,
Zasiewając, tak śpiewa...

Mickiewicz

- 3) Mieszkał Mazur blisko Zgierza,
Któremu zginęła suka,
Straż domostwa i śpichlerza.
Gdy jej z żalem i kłopotem
W okolicy całej szuka,
Wróciła się w tydzień potem.

Mickiewicz

Co rozstrzyga o rytmiczności wierszy wchodzących w skład powyższych urywków?

Ćwiczenie 29

W następujących urywkach: a) podkreśl każdą sylabę akcentowaną wiersza zwyczajnie wydrukowanego; b) wskaż, która zrzędu sylaba jest w tym właśnie wierszu stale akcentowana:

- 1) Ty mi, nocy, śpiewaj już
Pieśń wieczorną sennych róż,
Niech to serce pije ciszę
Z twych gasnących, złotych zórz...

Konopnicka

- 2) Z ponad wiślanych leci fal
wiosenny, chłodny wiatr,
leci ku mojej ziemi wdal,
ku śnieżnym szczytom Tatr...

Tetmajer

Ćwiczenie 30

W następującym urywku Pana Tadeusza: a) podkreśl sylaby akcentowane; b) oblicz, która zrzędu sylaba ma stale akcent w każdym wierszu urywka; ile jest takich właśnie sylab?

Nieznacznie z wilgotnego wykradał się mroku
Świt bez rumieńca, wiodąc dzień bez światła w oku.
Dawno wszedł dzień, a jeszcze ledwie jest widomy.
Mgła wisiała nad ziemią, jak strzecha ze słomy
Nad ubogą Litwina chatką; w stronie wschodu
Widać z bielszego nieco na niebie obwodu,
Że słońce wstało, tędy ma zstąpić na ziemię,
Lecz idzie niewesoło i po drodze drzemie.

Odczytaj powoli, dobitnie ten urywek, uwytatniając bardzo wyraźnie te sylaby, które znalazłeś pod b). Na ile członów rytmicznych rozpadnie się każdy wiersz dla twojego słuchu? Zaznacz granicę między członami, czyli t.zw. średniówkę, kreseczką pionową. Po ile sylab ma każdy z członów?

Ćwiczenie 31

W następujących urywkach: a) oblicz ilość sylab całego wiersza; b) wyszukaj stale akcentowane sylaby; c) rozgranicz średniówką człony rytmiczne; d) oblicz ilość sylab w każdym członie:

- 1) Na morskich piasków duże zioła
Słoneczna, złota jasność pada,
I rozpromienia się na sioła,
Na nieruchome w łąkach stada...

K. Górski

- 2) Nasz Naczelnik nad Trokiem jeziorem,
Po kowgańskiej potyczce nocuje.
Strzelcy leżą na kępie taborem:
Jeden rany swe mchem opatruje...

Mickiewicz

- 3) Zamek na barkach nowogródzkiej góry
Od miesięcznego brał po złotą blasku,
Po wałach z darni i po sinym piasku
Olbrzymim słupem łamał się cień bury,
Spadając w fosę, gdzie wśród wiecznych cieśni
Dyszała woda z pod zielonych pleśni...

Mickiewicz

- 4) Wstają z morza wały coraz nowe
I przyskają w słońcu jasną tęczą,
Niosą piany masy marmurowe
I, padając na brzeg twardy, jęczą...

K. Górski

- 5) Cicho, cicho, nie budźmy śpiącej wody w kotlinie,
Lekko z wiatrem płasajmy po przestworów głębinie...
Okręcajmy się wstęgą naokoło księżyca,
co nam ciała przezrocze tęczą blasków nasycą,
i wchłaniajmy potoków szmer, co toną w jeziorze,
i limb szumy powiewne i w smrekowym szept borze...

Tetmajer

Ćwiczenie 32

Odczytaj następujący urywek, zawieszając głos w miejscach oznaczonych: //

Na niebie nie było żadnej chmurki, // ale krańce widnokręgu poszarzały. // Nad karawaną unosiło się kilka sępów, // których rozpostarte szeroko skrzydła // rzucały ruchome, czarne cienie // na płowe piaski. // W rozpalonem powietrzu // czuć było jakby swąd. // Upał trwał ciągle // i słońce paliło głowy jeźdźców. // Sępy wzbiły się widocznie bardzo wysoko, // albowiem cienie od ich skrzydeł // malały coraz bardziej //, a wkońcu znikły zupełnie.

Sienkiewicz

Przy takim odczytaniu zauważysz, że cały urywek rozpadł się na szereg rytmicznych części o podobnej ilości sylab i z akcentem na przedostatniej sylabie. Sprawdź to.

NAUKA O WYRAZIE

4. Znaczenie wyrazu

Ćwiczenie 33

Jakbyś mógł dowieść, że rozumiesz znaczenie następujących wyrazów, posługując się w tym celu zależnie od okoliczności np. rysunkiem, gestem, przytoczeniem wyrazu bliskoznacznego (synonimu), bliższym określeniem jego treści:

koń, wieża, ręka, czerwona książka, wysoka topola, bohaterski żołnierz, pilność, wypracowanie, pochylić się, niedbale, radość, Władysław Jagiełło, Poznań, Bug, radjo, być posłusznym.

Ćwiczenie 34

A czy rozumiesz te wyrazy: *grzałnik, grzebuszka, jałżyn, jaszcz, nalegotka, odruzg, plużyca, rogownik, urzet, tarantas, wątlusz, wycudzić, zielisty*. Co to znaczy, że niektórych lub wszystkich tych wyrazów „nie rozumiesz”? Gdzie możesz znaleźć wyjaśnienie, co znaczy jakiś nieznamy ci wyraz?

Ćwiczenie 35

Przypominasz sobie (por. 9 wiad. z lat poprz.), że niektóre wyrazy obok znaczenia realnego mają znaczenie etymologiczne. Powiedz, jakie jest znaczenie realne, a jakie etymologiczne następujących wyrazów:

bezpieczny, ogród, ładny, Niemiec, ważny, rozstrzygnąć, swawolnik, zgryzota, obojętny, dziedzic, obowiązek, białogłowa, główny.

W którym słowniku możesz się radzić w wątpliwościach co do etymologicznego znaczenia polskich wyrazów?

Ćwiczenie 36

Przypominasz sobie (por. 10 wiad. z lat poprz.), że tego samego wyrazu można użyć w znaczeniu właściwym i przenośnym. Wskaż przenośnie użyte wyrazy w następującym utworze:

W zbożu

Świt. Różane jutrzni zorze
Złocą wkrąg pszeniczne kłosy.
Kędy spojrzeć, istne morze
Konieczyny, zbóż i lnu.

Aksamitną wonią rosy
Pachnie ciche, ciepłe zboże;
Ziemia śpiewa, wstając z snu;
Ptaki łączą z nią swe głosy,
„Witaj dniu!

J. Wiśniowski

5. Zabarwienie uczuciowe wyrazu

Ćwiczenie 37

Zastanów się, czy następujące wyrazy mają różne znaczenie, to znaczy czy nazywasz nimi różne osoby (jak np. wyrazami: ojciec, matka, syn, córka, brat, siostra i t.p.):

matka, mama, mateczka, matuchna, matusia, mamusia, mameczka, mateńka. Czy wyrazy: *matka* a *mama*; *mama* a *mamusia*; *matka* a *mateczka* — niczem się nie różnią? Którego z nich użyłbyś najchętniej w liście do matki? Dlaczego? A czy w takim zdaniu np. *Wychowanie dziewczyny greckiej odbywało się pod dozorem matki*. — możnaby użyć wyrazu *mateczki, mamusi* i t. p.?

Ćwiczenie 38

Na wzór ćwiczenia 37 odpowiedz, czym się różnią wyrazy:

oczy, oczęta, oczka, ślepia, gąły; głowa, główka, głowina, główeczka, łeb, mózgowica, pałka; mędrzec, mędredek, mądrała; głupi, głupiutki, głupiuśienki.

Ćwiczenie 39

Wskaż w każdym szeregu wyrazy o zabarwieniu uczuciowym dodatniem, ujemnem lub obojętnem:

rączka, łapa, rączyna, ręka, łapsko, rączynka, łapka, łapina, łapeńka; kłapać, szczebiotać, mówić, głądzić; staruch, starowina, starzec, staruszek, starowinka.

Ćwiczenie 40

Powiedz wyraz o dodatniem zabarwieniu uczuciowym względem wyrazu: *brat, syn, córka, siostra, kwiat, koń, dom, ucho, nos, ptak, rzeka*.

Powiedz wyraz o ujemnem zabarwieniu uczuciowym względem wyrazu: *koń, dom, nos, żołnierz, zwierzę, błoto, słota, deszcz, chodzić, krzyczeć*.

Ćwiczenie 41

Wskaż wyrazy o dodatniem zabarwieniu uczuciowym w następującym utworze:

Nasza czarna jaskółeczka
Przyleciała do gniazdeczka
Przez daleki kraj.
Bo w tem gniazdku się rodziła,
Bo tu jest jej strzecha miła,
Bo tu jej jest raj!
A ty czarna jaskółeczko,
Nosisz piórka na gniazdeczko,
Dziatkom ścielisz je!..

Konopnicka

Ćwiczenie 42

Wskaż wyrazy o ujemnym zabarwieniu uczuciowym w następującym urywku:

W marcu Jędza - zima beczelna, wściekła wstała jeszcze raz do boju. Całe hufce zegnała, szare pułki chmur, watahy wichrów północnych i cisnęła tę armję na pęczniejące drzewa... Na poczynające życie z chmur tych przy rechotaniu wichru poczęły się walić śniegowe zwały, jak gżło śmiertelne. Słońce jak widmo stało za tą czeredą chmur... Trzy dni mróz katował ziemię, trzy noce wichry się szamotały, za bary się wodząc i zmagając w tumanach śnieżnego kurzu z wyciem, poświstem, warczeniem, jękiem, aż pewnego ranka na nowiu miesiąca z południa jakby fala runęła powietrzna: hetmański hufiec wiosenny. Jak chmara nikczemna pierzchły przed nią tumany śnieżne i na błękit promienny wstąpiło na swój majestat zwycięskie słońce.

Ćwiczenie 43

Zastanów się nad różnicą zabarwienia uczuciowego wyrazów zestawionych parami:

a) *chłop-chłopek; żołnierz-żołnierz; kolega-koleżka; matka-mateczka; słowo-słowo; wuj-wujaszek; ksiądz-księżulo; stary-staruszek; matka-matuchna; tato-tatusz; Jacek-Jacusz; mama-mamusia; babka-babusia; ksiądz-księżyna; chłop-chłopina.*

b) *krowa-krówka, kot-kotek; syn-synek; koń-konik; pokój-pokoik; dziewczyna-dziewczynka; chata-chatka; siostra-siostrzyczka; oko-oczko; mieszkanie-mieszkanko; kij-kijaszek; brat-braciszek; kwiat-kwiatuszek; serce-serduszek; córka-córchna; syn-synuś; krowa-krowina; słoń-słoniątko; oczka-oczka; ręce-rączka.*

Mówiąc *kotek*, niezawsze uwydatniasz to, iż to zwierzę jest ci miłe, ale możesz tak wyrazić, że co innego znaczy *kot*, co innego zaś *kotek*. Jakiej różnicy znaczeniowej można się dopatrzeć między wyrazami zestawionymi w parach przykładów w odstępach b)?

Ćwiczenie 44

Przyjrzyj się budowie słowotwórczej wyrazów podanych w ćwiczeniu 43. Jaki jest jej związek z zabarwieniem uczuciowym wyrazów?

Ćwiczenie 45

W następującym urywku listu Słowackiego do matki wyszukaj wyrazy z dodatniem zabarwieniem uczuciowym i zastanów się nad ich budową słowotwórczą:

Stałem w oknie mojem, patrząc na dwa małe koty, które się uganają po dziedzińcu za suchymi liśćmi klonu, wesole, jak dzieciątka,

i myślałem o malowanych kotkach Melanki, które ci niegdyś dała na powinszowanie imienin. Biedny aniołek! Śnieg leży teraz na jej małej mogiłce.

Ćwiczenie 46

Jaki nastrój przenika następujący wiersz? Wskaż wyrazy o dodatniem zabarwieniu uczuciowym i zwróć uwagę na ich budowę słowotwórczą:

Sukmanką śniegów otulona
Wieczne piosnki wioska śpiewa...
Hen, na zachodzie dzionek kona
Nadchodzi nocka czarnobrewa...
Miesiąc łagodnym blaskiem zlewa
Wierzchołki wzgórz...
Cisza... Okiścią proszą drzewa...
Hen, na zachodzie dzionek kona...
Sukmanką śniegów otulona
Wieczorny pacierz wioska śpiewa
Na Anioł Stróż!

K. Laskowski

Ćwiczenie 47

Jak objaśnisz zdrobniałe wyrazy w następującym urywku „Lalki” Prusa:

Do sklepu wszedł drugi gość i zażądał kaloszy. Naprzeciw niego wysunął się Mraczewski. — Kaloszyków żąda szanowny pan? Który numer, jeżeli wolno spytać... Zdaje mi się, że te będą dobre... Doskonałe, pysznie wyglądają... Szanowny pan życzy sobie zapewne literki; jakie mają być literki... Kaloszy z literkami nikt szanownemu panu nie zamieni, a to przykra rzecz znaleźć w miejsce nowych artykułów dziurawe graty... Dwa ruble pięćdziesiąt kopiejek do kasy, z tą karteczką...

Przytocz podobne przykłady z własnych spostrzeżeń nad mową potoczną.

Ćwiczenie 48

Zastanów się nad różnicą zabarwienia uczuciowego następujących par wyrazów:

sluga-slugus; stary-staruch; nos-nochal; drąg-drażga; pisanie-pisanina; panna-pannica; wiatr-wietrzyko; błoto-błocisko; łeb-lbisko; baba-babsko; pisarz-pisarzyna; pisarz-pisarczyk.

Ćwiczenie 49

Przyjrzyj się budowie słowotwórczej zestawionych parami wyrazów ćwiczenia 48. Jaki jest jej związek z różnicą zabarwienia uczuciowego?

Ćwiczenie 50

Porównaj zabarwienie uczuciowe wyrazów: *kaptur*, *umierać* w następujących tekstach:

Myśliwi... myśląc nad obławą, postrzegają, że wyszli z niej nie z wielką sławą. Trzebaż było, ażeby jeden kaptur popi... przepisał wszystkich strzelców powiatu?

Książd na pierwszej bryce jechał, kapturem nawpół zasłoniwszy lice...

Wiwat Hrabia — krzyknęli — z nim żyć i umierać!

Jemu żyć nie umierać!

Ćwiczenie 51

Jakie zabarwienie uczuciowe mają wyrazy, np. *tchórz*, *baran*, *słoń*, jako nazwy zwierząt, a jakie w znaczeniu przenośnem: *bojaźliwy*, *niedołęga*, *niezgraba*?

Ćwiczenie 52

Jakie zabarwienie uczuciowe ma wyraz *ostatni* w powiedzeniach, np. *ostatnia stronica książki*, *ostatni dzień zawodów*, *ostatnie bilety do teatru*, a jakie w następujących urywkach Pana Tadeusza:

Marząc i kończąc pacierz wieczorny, pomału usnął ostatni w Litwie Woźny trybunału.

Wtem ciężka marzeniami na pierś spadła głowa, i tak usnął ostatni Klucznik Horeszkowa.

Brzmia zewsząd okrzyki: „Ach to może ostatni! patrzcie, patrzcie młodzi, może ostatni, co tak poloneza wodził!”

Ćwiczenie 53

Jakie zabarwienie uczuciowe mają wyrazy z przyrostkiem *zdrobniającym* w następujących przykładach:

Podkomorzy... zerwał się mówić... „Błaźnie! Grafiatko! ja cię! Tomasze, karabele!... Względy, urzędy nudzą uszko delikatne! Ja cię tu zaraz po tych zauszniczkach płatnę!” —

Podkomorzeńku! — krzyknął Gerwazy — wolne pańskie żarty... —

Winszuję ci, Majorze, żeś złowił Hrabika, to tłuszczoszek, to bogacz, panicz z antenatów... —

Ćwiczenie 54

Jakie zabarwienie uczuciowe mają wyrazy z przyrostkiem *zgrubiającym* w następujących przykładach:

I biedne żołnierzysko to się za głowę chwytał, to palce w zęby wkładał i gryzł je, by jęki potłumić, bo go wichura rozpaczy znowu targała. —

Nu, panowie Dobrzyńscy, ja sobie żydzisko... —

A mój Kurta, a moje psisko! A cóżes ty w nocy robił?

Ćwiczenie 55

Jakie znaczenie miał w staropolszczyźnie wyraz *żak*? Jakiego było jego zabarwienie uczuciowe? A jakie zabarwienie uczuciowe mają dziś wyrazy: *żak*, *żakostwo*?

Wyraz *ciura* znaczył w staropolskim „sługa obozowy”, a w jakim znaczeniu używa się go dzisiaj i z jakim zabarwieniem uczuciowym?

Wyraz *gbur* znaczył w staropolskim „bogaty wieśniak, gospodarz, właściciel gruntu”, a dziś?

6. Odmiana czasownika

Ćwiczenie 56

1. W ilu głównych formach występuje czasownik? W jakich?
2. Ile ma osób? Jakiego?
3. Ile liczb? Jakiego?
4. Ile czasów? Jakiego?
5. Ile trybów? Jakiego?
6. Ile stron? Jakiego?
7. Ile postaci? Jakiego?

Do każdej odpowiedzi dodaj stosowne przykłady, wybrane z następującego tekstu, a gdyby ci ich tam brakło, z własnego pomysłu:

Swawolny Dyzio

Mały Dyzio stał pośród sprawunków, nawalonych w przejściu między siedzeniami, gwizdząc... przyglądał się obecnym. W ręce trzymał brudny patyk ze sznurkiem uwiązany do niego w kształcie bata. Włosy tego chłopięcia były szare, a rosły jakoś naprzód w kierunku lica. Cała postać, a szczególnie oczy, włosy i ręce, przypominały rysia, czy żbika. Ubranie było wytarte niepospolicie i świadczyło o jakichś piekielnych walkach z ziemią, wodą i smarowidłami. Pończochy, wypchnięte na kolanach i przedziurawione, odsłaniały nogi okryte krwią i mnóstwem siniaków.

— Dyziu, usiądź — rzekła matka głosem omdlewającym... Dyzio zachował się tak, jakby słowo matki rzeczywiście skierowane było do kogo innego. Z żywą ciekawością pochylił się ku oficerowi, siedzącemu w kącie przedziału, i zaczął szczegółowo oglądać guziki munduru, biorąc każdy z nich w palce, zwalane rozmaitemi substancjami. Wojskowy zgodził się bez protestu na tę badawczość młodocianej imaginacji i z niejakim uśmiechem czekał końca oględzin. Tymczasem Dyzio dostrzegł pałasz, wiszący w kącie na haku, i sięgnął śmiałą ręką po tę broń między głowy dwu pań. Wówczas oficer usunął go od siebie i towarzyszek...

— Dyziu, zachowaj się, jak należy — rzekła matka — bo pan oficer wyjmie pałasz i utnie ci głowę.

Żywy chłopczyk znowu nie wysłuchał słów matki z należytą uwagą. Zamierzył był właśnie dostać się do okna i ruszył w tym kierunku po nogach osób siedzących. Rozległ się krzyk dam i pana w mundurze, oskarżający Dyzią, że włazi na odciski. Dyzio z miną triumfatora, obojętnego na wszystko, przedarł się, dokąd zamierzył. Rozkraczywszy nogi, stanął na dwu siedzeniach i wychylił się za szybę ruchem tak lekceważącym wszelkie niebezpieczeństwo, że obecni w przedziale zobaczyli raptem odwrotną część jego ubrania zdartą, kto wie, czy nie bardziej, niż pończochy. Jedna z pań zwróciła się do stroskanej matki i rzekła:

— Proszę pani, synek może wylecieć przez okno...

— Dyziu, na miłość Boską, nie przechylaj się tak bardzo, bo ta pani mówi, że możesz wylecieć za okno!

Znowu żadnego skutku...

Żeromski

Ćwiczenie 57

Jak się nazywa zasób wszystkich form jednego czasownika? Ile poznałeś konjugacji w nauce języka łacińskiego? niemieckiego? francuskiego?

Po czym poznajesz przynależność danego czasownika do tej lub innej konjugacji, np. w języku łacińskim?

Ćwiczenie 58

Wybierz z ćwiczenia 56 wszystkie formy osobowe czasu teraźniejszego. Użyj każdego z tych czasowników w trzech osobach liczby pojedynczej czasu teraźniejszego. Podziel te formy na temat i końcówkę. Porównaj końcówki tej samej, np. 2-ej osoby 1. poj. Jaki ci się nasuwa wniosek o odmianie polskiego czasownika? Ile różnych konjugacji ustaliłbyś w wyniku tego ćwiczenia? Co należy brać pod uwagę, orzekając o przynależności jakiegoś czasownika do pewnej konjugacji?

Ćwiczenie 59

Utwórz formę 2 os. cz. ter. 1. poj. wszystkich czasowników ćwiczenia 56 i sprawdź, czy każdy z nich pomieści się w jednej z określonych w ćwiczeniu 58 konjugacji.

Ćwiczenie 60

Na podstawie form osobowych 1. poj. czasu teraźniejszego wyszukaj temat następujących czasowników:

piszę, gonię, szyję, płynę, kończę, rysuję

Zapisz ten temat.

Ćwiczenie 61

Utwórz: a) 3 os. 1. poj. cz. przeszłego rodz. męsk. b) bezokolicznik czasowników ćwiczenia 60. Jaką końcówkę 3 os. cz. przeszł. wskazuje ci zestawienie a)? Jaką końcówkę bezokolicznika wskazuje ci zestawienie b)? Jaki tedy temat mają te formy powyższych czasowników? Zapisz go.

Porównaj wyniki ćwiczenia 60 i 61 i jako wniosek wysnuj odpowiedź na pytanie, na jakiej podstawie opiera się budowa polskich form konjugacyjnych.

Ćwiczenie 62

Wyszukaj temat czasu teraźniejszego i temat czasu przeszłego czasowników wskazanego ci przez nauczyciela tekstu. Zapisz osobno czasowniki równotematowe, osobno różnotematowe.

7. Forma czasu teraźniejszego i jej znaczenie

Ćwiczenie 63

Podaj po trzy czasowniki dla każdej konjugacji. Odmień je przez obie liczby czasu teraźniejszego. Podkreśl końcówki konjugacji *-ę, -esz; -ę, -isz; -ę, -ysz; -m, -sz*.

Ćwiczenie 64

Zestaw całą odmianę czasu teraźniejszego czasowników *wiozę, jadę, biorę*. W ilu postaciach występuje temat każdego z nich? Czem się różnią te postacie?

Zestaw całą odmianę czasu teraźniejszego czasowników *czekam, umiem, wiem*. Oznacz temat; w ilu postaciach on występuje? Czy ich różnica da się objaśnić poznanymi już obocznościami samogłosek i spółgłosek?

Ćwiczenie 66

Napisz w kilku zdaniach, co w tej chwili robisz, co się właśnie koło ciebie dzieje. Podkreśl formy osobowe użytych w wypracowaniu czasowników. Dlaczego użyłeś form czasu teraźniejszego?

Ćwiczenie 67

piszę	robię	kończę	czytam
napiszę	zrobię	skończę	przeczytam
piszesz	robisz	kończysz	czytasz
napiszesz	zrobisz	skończysz	przeczytasz

Według tego wzoru uzupełnij formy 3 os. 1. poj. i wszystkich osób liczby mnogiej.

Czy zestawione parami czasowniki, np. *piszę i napiszę*, różnią się w odmianie? A czym się różnią pod względem postaci? Do jakiego czasu odnosi się *piszę*, a do jakiego *napiszę*? Jaki jest związek między postacią a czasem?

Ćwiczenie 68

W następującym urywku Pana Tadeusza opisuje Mickiewicz początek polowania na niedźwiedzia. Zastanów się, do jakiego czasu odnoszą się właściwie formy czasu teraźniejszego tam użyte:

Cicho; — próżno myśliwi natężają ucha;
Próżno, jak najciekawszej mowy, każdy słucha
Milczenia, długo w miejscu nieruchomy czeka;
Tylko muzyka puszczy gra do nich zdaleka.
Psy nurtują po puszczy, jak pod morzem nurki,
A strzelcy, obróciwszy do lasu dwururki,
Patrzą Wojskiego: ukląkł, ziemię uchem pyta;
Jako w twarzy lekarza wzrok przyjaciół czyta
Wyrok życia lub zgonu miłej im osoby,
Tak strzelcy, ufni w sztuki Wojskiego sposoby,
Topili w nim spojrzenia nadziei i trwogi.
— „Jest! jest! — wyrzekł półgłosem, zerwał się na nogi.
On słyszał! Oni jeszcze słuchali — nareszcie
Słyszają, jeden pies wrzasnął, potem dwa, dwadzieścia,
Wszystkie razem ogary rozpierzchnioną zgrają
Doławiają się, wrzeszczą, wpadły na trop, grają,
Ujadają...
Strzelcy stali, i każdy ze strzelbą gotową
Wygiął się jak łuk naprzód, z wciśnioną w las głową.
Nie mogą dłużej czekać: już ze stanowiska
Jeden za drugim zmyka i w puszcze się wciska...

Czy mógłbyś z własnych wypracowań przytoczyć przykłady takiego użycia formy czasu teraźniejszego?

Ćwiczenie 69

— *Co robisz jutro?* — *Naprzód idę do miasta, kupuję książki, potem odwiedzam znajomych, jadę do parku, a wieczorem jestem w teatrze.*

Do jakiego czasu odnoszą się te formy czasu teraźniejszego? Wyszukaj w dowolnym tekście podobne przykłady.

Ćwiczenie 70

Zastanów się, do jakiego czasu odnoszą się formy czasu teraźniejszego w następujących przykładach:

Na złodzieju czapka gore. — Kto pod kim dołki kopie, sam w nie wpada. — Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. — Zmianie temperatury towarzyszy

zmiana objętości ciała. — Stosunek siły do powierzchni, na którą siła działa, nazywamy ciśnieniem.

Przytocz podobne przykłady użycia formy czasu teraźniejszego.

8. Forma czasu przeszłego i jej znaczenie

Ćwiczenie 71

Utwórz formy wszystkich osób czasu przeszłego, stosując je do rodzaju rzeczowników: *chłopiec, dziewczynka, dziecko, chłopcy, dziewczynki, dzieci.*

Ile jest form czasu przeszłego? Jakie? Dlaczego jest więcej form osobowych czasu przeszłego niż czasu teraźniejszego?

Ćwiczenie 72

Z tekstu ćwiczenia 56 wybierz wszystkie czasowniki w 3-ej os. cz. przeszłego l. poj. rodz. męskiego. Na którym z dwu tematów konjugacyjnych opiera się ta forma? Jaki przyrostek ma w zakończeniu? Jak brzmi ten przyrostek w 3-ej osobie l. poj. rodz. żeńskiego; nijakiego; l. mnogiej rodzaju męsko-osobowego; rodzaju rzeczowego?

Ćwiczenie 73

Napisz formy 3-ej os. l. poj. i l. mn. czasu przeszłego jakichkolwiek kilku czasowników. Podkreśl ich temat, odetnij przyrostek czasu przeszłego: *-ł, -ła, -ło, -li, -ły*. Utwórz pierwszą i drugą osobę obu liczb wszystkich rodzajów. Jakie końcówki znamionują te formy?

Ćwiczenie 74

Mówi się:

Pisałem wczoraj albo Wczorajem pisał. Przyszedłeś zaraz albo? Skończyłam zadanie albo? — Pożyczyłeś pióro albo? — Wróciliśmy dawno albo? — Wiedzieliście dobrze albo? — Wyszliśmy późno albo? — Bawiliście się wesoło albo?

Czem się różni forma czasownikowa dwu takich obocznych wypowiedzi?

Ćwiczenie 75

W następujących urywkach Pana Tadeusza wyszukaj formy czasu przeszłego i zastanów się nad ich znaczeniem, t. zn. do jakiego czasu się one odnoszą:

- a) Takie były zabawy, spory w one lata,
Wśród cichej wsi litewskiej, kiedy reszta świata
We łzach i krwi tonęła, gdy ów mąż, bóg wojny,
Otoczon chmurą pułków, tysiącem dział zbrojny,

Wprzągłszy w swój rydwan orły złote obok srebrnych,
Od puszczy libijskich latał do Alpów podniebnych,
Ciskając grom po gromie w Piramidy, w Tabor,
W Marengo, w Ulm, w Austerlitz. Zwycięstwo i Zabór
Biegły przed nim i za nim. Sława czynów tyłu,
Brzemienne imionami rycerzy, od Nilu
Szła hucząc ku północy...

- b) Natenczas Wojski chwycił na taśmie przypięty
Swoj róg bawoli, długi, centkowany, kręty
Jak wąż boa, oburącz do ust go przycisnął,
Wzdał policzki jak banie, w oczach krwią zabłysnął,
Zasunął wpół powieki, wciągnął w głąb pól brzucha,
I do płuc wysłał z niego cały zapas ducha,
I zagrał...

Ćwiczenie 76

Czem się różni znaczenie czynności przeszłej w urywku a) i w urywku b) ćwiczenia 75?

9. Forma czasu przyszłego i jej znaczenie

Ćwiczenie 77

Powiedz w czasie przyszłym następujące zdania: *jestem wesół; jesteś zdrowa; jest zmartwiony; jesteśmy w szkole; jesteście wolni; są przygotowane.*

Ćwiczenie 78

Powiedz następujące zdania w czasie przyszłym i zapisz jego formy: *Czytam książkę. — Piszysz zadanie. — Chodzi do szkoły. — Uczymy się matematyki. — Poznacie dzieje Polski. — Płacą czesne.*

W formach czasu przyszłego spotykasz wyraz z ćwiczenia 77.

Co prócz niego wchodzi w skład formy czasu przyszłego? Jaka jest tedy budowa form czasu przyszłego?

Ćwiczenie 79

W następujących zdaniach, wybranych z Pana Tadeusza i Ogniem i mieczem, podkreśl formy czasu przyszłego i sprawdź, czy zgadzają się z twoim opisem w ćwiczeniu 78.

Wojski... od rana wiedział, że u wieczerzy będzie z mnóstwem gości siedział.

Podczaszyc zapowiedział, że nas reformować, cywilizować będzie i konstituować.

Mamy dosyć zwierzyny dla nas i sąsiedztwa i nie będziemy nigdy o to robić śledztwa.

Teraz sam będę radzić.

Prawdziwie będą z pana żartować sąsiedzi, że malujesz tylko jakieś skały i pustynie.

Myśleliśmy, że nie będą wcale szturmowali...

Pójdźmy i my wszyscy na spoczynek; kto wie, czy następnej nocy będziemy spać! — rzekł Brzozowski.

Ćwiczenie 80

Znajdź w tekście ćwiczenia 56 formy osobowe odnoszące się do przyszłości. Czem się one różnią od form ćwiczenia 79?

Ćwiczenie 81

Na podstawie przykładów z ćwiczeń 77-79 określ znaczenie formy czasu przyszłego.

10. Forma trybu rozkazującego i jej znaczenie

Ćwiczenie 82

Wyszukaj w tekście ćwiczenia 56 formy trybu rozkazującego.

Ćwiczenie 83

Zestaw wszystkie formy osobowe czasu teraźniejszego jakiegokolwiek czasownika, a następnie utwórz odnośne formy trybu rozkazującego. Ile jest tych form? Które z nich są dwuwyrazowe?

Ćwiczenie 84

W następującym urywku z Pana Tadeusza wyszukaj formy trybu rozkazującego:

Czy to Tadeuszowi* szkodzi, czy nie szkodzi,
...sądź o tem sam Wać Pan Dobrodziej,
Mnie nic do Tadeusza, sami o nim radźcie,
Zróbcie go ekonomem, lub w karczmie posadźcie,
Niech szynkuje, lub z lasu niech zwierzynę znosi;
Z nim sobie, co zechcecie, zróbcie...

Wybierz którąkolwiek z nich i utwórz wszystkie inne formy trybu rozkazującego tego czasownika. Wyszukaj ich temat. Który to z dwu tematów koniugacyjnych? Jakie końcówki osobowe? Sprawdź to spostrzeżenie o budowie form trybu rozkazującego na innych jego przykładach z ćwiczenia 84 i 56.

Ćwiczenie 85

Ułóż zdania, w których będzie forma trybu rozkazującego w 2-ej os. l. poj., 1 i 2-ej os. l. mn. czasowników: a) *kleknę, drgnę, zaprzegnę, zapomnę, cisnę, drzę, objaśnię, odejmę*, b) *zapelnę, drażnię, spojrzę, zdejmę*.

Rozłóż formy przykładów z pod a) na temat i końcówkę. Co nowego dodaje to ćwiczenie do wyników ćwiczenia 84? Zwróć uwagę na to, jakimi głoskami kończy się temat trybu rozkazującego tych przykładów.

Ćwiczenie 86

W następującym tekście podkreśl formy trybu rozkazującego:

Kto chce być sługą, niech idzie, niech żyje,
Niech sobie powróz okręci o szyję,
Niech własną wolę na wieki okiełza,
Pan niedaleko, — niech do niego pełza!
I tam głaskany, a potem wzgardzony,
Niechaj na progach wybija pokłony,
Niech jak pies głodny czołga się bez końca
Za pańską nogą, która nim potrąca.

Ujejski

Użyj tych samych czasowników w 3-ej os. l. mn. trybu rozkazującego. Jaka jest budowa tych złożonych form trybu rozkazującego; jakiego wyrazu używamy w części pierwszej, a czym jest wyraz drugi?

Ćwiczenie 87

Zastanów się nad znaczeniem form trybu rozkazującego w ćwiczeniu 56, 84 i 86. Czy takie samo jest ich znaczenie w następujących urywkach:

Panno święta... tymczasem przenoś moją duszę utęsknioną do tych pagórków leśnych...

Zgody? — krzyknął Gerwazy — z Soplicami zgoda?... Zamek, Horreszków siedlisko, ma pójść w ręce Sopliców? Niech Pan tylko raczy zsiąść z konia, pójdźmy w zamek, niechno Pan obaczy, Pan sam nie wie, co robi, niech się Pan nie wzbrania, zsiadaj Pan! — i przytrzymał strzemień do zsiadania.

Ćwiczenie 88

Ułóż opowiadanie dowolnej treści, w którymbyś użył form trybu rozkazującego. Opisz ich budowę i znaczenie.

11. Forma trybu przypuszczającego i jej znaczenie

Ćwiczenie 89

W gronie młodzieży potoczyła się rozmowa, w której każdy z uczestników krótko odpowiadał na pytanie: Czem zostałbyś najchętniej, gdybyś sobie dziś zawód obierał?

Pierwszy: Ja zostałbym najchętniej lotnikiem. Wykształciłby mnie na pilota cywilnego i prowadziłbym samolot

pasażerski na jakiejś ważnej linii, a może i wy korzystałibyście nieraz z moich usług.

Drugi: Chciałbym wstąpić do marynarki handlowej. Odbywałbym dalekie podróże, zwiedzałbym ciekawe kraje, poznawałbym różnych ludzi, a przygody swoje opisywałbym w powieściach podróżniczych, które potem czytałaby młodzież.

Trzeci: Ja poświęciłabym się zawodowi lekarskiemu. Opiekowałabym się szczególniej dziećmi ubogimi. Odwiedzałabym je i udzielałabym bezpłatnej porady, a bardzo chore zabierałabym do szpitala.

Czwarty: Ja zaś pragnąłbym zostać inżynierem. Budowałbym śliczne domy i cieszyłoby mnie, że one przypominałyby zawsze ludziom moją pracę.

Odpowiedz i ty na powyższe pytanie.

Wypisz wszystkie formy trybu przypuszczającego tego ćwiczenia. Zestaw wszystkie formy trybu przypuszczającego jakiegos jednego czasownika. Z ilu składają się części? Czem jest część pierwsza?

Ćwiczenie 90

Mówi się:

Pisałbym zadanie albo Zadaniebym pisał. — Przyszedłbyś zaraz albo? — Skończyłoby się wnet albo? — Czy pojechalibyśmy? albo? — Co zrobilibyście? albo? — Kupiłoby książki albo?

Czem się różni forma czasownikowa takich dwu obocznych wypowiedzi?

Ćwiczenie 91

Gdybym miał dziś wolne, przygotowałbym naprzd lekcje. Potem czytałbym godzinę. Następnie udałbym się za miasto na przechadzkę, gdzie spędziłbym czas do obiadu. Po obiedzie odwiedziłbym znajomych.

Podkreśl formy trybu przypuszczającego. Jakieby one były, gdyby treść ćwiczenia odnosiła się nie do teraźniejszości, ale do przeszłości: „Gdybym był miał wczoraj wolne...”

Ćwiczenie 92

Piotruś zwraca się do kolegi Janka z zapytaniem: — *Pożyczyłbyś mi „Quo vadis“?* Janek nie pamięta, czy ma tę książkę w swojej bibliotece, i odpowiada: — *Dałbym ci tę książkę, gdybym ją znalazł u siebie.*

Jakie znaczenie ma w tej rozmowie forma trybu przypuszczającego?

Ćwiczenie 93

Nazajutrz spotykają się ci sami dwaj chłopcy i Janek mówi: — *Pożyczyłbym ci „Quo vadis“, gdybym tę książkę miał, ale nie znalazłem jej w domu.* Na to Piotruś: — *Cieszyłbym się bardzo, gdybym dostał tę książkę od ciebie, ale skoro jej nie masz, wezmę z wypożyczalni.* Jakie znaczenie ma w tej rozmowie forma trybu przypuszczającego?

Ćwiczenie 94

Janek przychodzi do Piotrusia, zastaje go jeszcze przy pracy i tak się odzywa: — *Skończyłbyś już tę pisaninę, rzuciłbyś książki i poszedłbyś lepiej ze mną na przechadzkę!* Na to Piotruś: — *Nie mówiłbyś tak niemądrze! Przecież muszę przygotować się do szkoły. I ja chętnie rozerwałbym się. Ale nie mogę zaniedbać obowiązku.* Jakie znaczenie ma forma trybu przypuszczającego w tej rozmowie?

Ćwiczenie 95

A jakie znaczenie ma forma trybu przypuszczającego, kiedy przyszedłszy do sklepu, mówisz np.: *Prosiłbym o flaszeczkę atramentu.* — *Chciałbym kupić ołówek.* — *Pragnąłbym się dowiedzieć, ile kosztuje mapa Polski.*

Ćwiczenie 96

Jakie znaczenie ma forma trybu przypuszczającego w następujących wyjątkach z Pana Tadeusza:

- 1) Wartoby też pomyśleć o Hrabiego losie — czyby się nie udało podsunąć mu Zosię?... Jeżeliby do skutku przyszło ożenienie, Telimena w ich domu miałaby schronienie na przyszłość; krewna Zosi i Hrabiego swatka, dla młodego małżeństwa byłaby jak matka.
- 2) Głupi niedźwiedziu! Gdybyś w mateczniku siedział, nigdyby się o tobie Wojski nie dowiedział.
- 3) Gerwazy nie będzie się chwalił, ale gdyby ostatnie z krwi Horreszków dziecko wpadło w bestyi paszczę, nie byłbym na świecie, i mojeby tam stare pogryzł niedźwiedź kości.
- 4) Zadał znowu. Myśliłbyś, że róg kształty zmieniał.
- 5) Wojski zagaił: Śmiałbym upraszać młodzieży, ażeby po staremu bawić u wieczerzy...
- 6) Nadaremnie oczyma szukam bernardyna; chciałbym mu opowiedzieć wypadek ciekawy...

12. Imiesłowy

Ćwiczenie 97

Z tekstu ćwiczenia 56 wypisz wszystkie imiesłowy. Zestaw osobno imiesłowy przymiotnikowe, osobno przysłówkowe.

Ćwiczenie 98

Zwróć uwagę na znaczeniową różnicę strony imiesłów przymiotnikowych w następujących dwu równoległych szeregach:

I	II
dziewczynka czytająca	książka czytana
dziecko piszące	zadanie pisane
wojsko zwyciężające	wojsko zwyciężane
kobieta szyjąca	suknia szyta
człowiek niosący	ciężar niesiony
nauczyciel chwalcący	uczeń chwalony
kupiec liczący	towar liczony

Utwórz temat cz. ter. i temat cz. przeszł. powyższych siedmiu czasowników. Który z tych tematów znajdujesz w imiesłowach szeregu I? A co dodane do tematu? Wyszukaj temat w imiesłowach szeregu II. A jaka część po nim?

Ćwiczenie 99

Do trzech imiesłów przysłówkowych ćwiczenia 56 dodaj jeszcze kilkanaście własnych przykładów.

Na podstawie imiesłów przysłówkowych w następujących urywkach z Pana Tadeusza wyjaśnij różnicę znaczeniową imiesłowu przysłówkowego współczesnego i uprzedniego:

Kto z nas tych lat nie pomni, gdy młode pacholę
Ze strzelbą na ramieniu, świszcząc, szedł na pole,
Gdzie żaden wał, płot żaden nogi nie utrudza,
Gdzie przestępując miedzę, nie poznasz, że cudza!

Owdzie orzeł szerokiem skrzydłem przez obszary
Zaszumił, strasząc wróble, jak kometa cary;
Zaś jastrząb pod jasnemi wiszący błękitny
Trzepie skrzydłem, jak motyl na szpilce przybity,
Aż ujrawszy wśród łąki ptaka lub zająca,
Runie nań zgóry jako gwiazda spadająca.

Zgraja chartów, wypadłszy, wesoło skowycze;
Widząc rumaki szczwaczów, dojeżdżaczów smycze,
Psy jak szalone cwałem śmigają po dworze ...

Który z dwu tematów koniugacyjnych znajdujesz w formach imiesłowu współczesnego? A co prócz tematu? Który z dwu tematów koniugacyjnych znajdujesz w formach imiesłowu uprzedniego? A jakie części dodane do tematu? Spróbuj określić, kiedy jawi się jedna, a kiedy druga?

Ćwiczenie 100

We wskazanym przez nauczyciela urywku wskaż wszystkie imiesłowy, ponazywaj je i opisz ich budowę.

13. Forma bezokolicznika i jej znaczenie

Ćwiczenie 101

Wyszukaj w tekście ćwiczenia 56 bezokoliczniki. Co jest ich końcówką? Który z dwu tematów koniugacyjnych stanowi podstawę bezokolicznika pierwszych dwu przykładów? A jak objaśnisz temat w bezokoliczniku ostatniego przykładu? Sprawdź swoje spostrzeżenia o budowie bezokolicznika na innych jeszcze, dowolnie wybranych przykładach tej formy.

Ćwiczenie 102

- Utwórz bezokolicznik czasowników: *piekę, mogę, tłukę, strzygę.*
- Utwórz bezokolicznik czasowników: *gniotę, plotę, przywiodę.*
- Utwórz bezokolicznik czasowników: *trę, drę, prę, wrę, żrę.*

Czem różnią się w swej budowie te bezokoliczniki od omówionych w ćwiczeniu 101?

Ćwiczenie 103

Wyszukaj w swoich wypracowaniach piśmiennych dziesięć zdań, w których użyłeś bezokolicznika. Jakie znaczenie ma forma bezokolicznika w tych przykładach?

Ćwiczenie 104

A jakie jest jej znaczenie w następującym urywku z Pana Tadeusza:
„Wskok, krzyknął Podkomorzy, okulbaczyć siwą, dobiec wcał do mojego dworu; wziąć co żywo dwie pjawki, które w całej okolicy słyń, pies zowie się Sprawnikiem, a suka Strapczyną; zakneblować im pyski, zawiązać je w miechu, i przystawić je tutaj konno dla pośpiechu.“
„Wańka! krzyknął na chłopca Asesor po rusku, tasak mój Sanguszkowski pociągnąć na brusku, wiesz, tasak, co od księcia miałem w podarunku; pas opatrzyć, czy kula jest w każdym ładunku.“ „Strzelby, krzyknęli wszyscy, mieć napogotowi!“

14. Formy strony biernej

Ćwiczenie 105

Wyszukaj w tekście ćwiczenia 56 formy strony biernej.

Ćwiczenie 106

W następujących urywkach podkreśl formy strony biernej;

O roku ów! Kto ciebie widział w naszym kraju!... Zdawna byłeś niebieskim oznajmiony cudem i poprzedzony głuchą wieścią między ludem.

Serwis ten był nalany ode dna po brzegi piankami i cukrami...

Maciek, prostak ubogi, był najwięcej czczony...

Opowiadanie Sienkiewicza o latarniku jest osnute na wypadku rzeczywistym.

Przypuszczano, że latarnik został splókaný przez bałwan.

Na podstawie powyższych przykładów opisz budowę form strony biernej.

Sprawdź swoje spostrzeżenie na przykładach innych form strony biernej, których niema w tych urywkach, np. czasu przyszłego, trybu rozkazującego, trybu przypuszczającego, bezokolicznika.

15. Formy strony zwrotnej

Ćwiczenie 107

Określ różnicę znaczenia czasowników w przykładach równoległych.

Matka budzi dziecko. Matka budzi się. — Matka myje dziecko. Matka myje się. — Matka czesze dziecko. Matka czesze się. — Matka ubiera dziecko. Matka ubiera się.

Ćwiczenie 108

Utwórz kilka form osobowych wszystkich czasów i trybów; imiesłów czynny; imiesłowy przysłówkowe czasowników: *uciszać, uciszać się.* Co jest znamienne w budowie form strony zwrotnej?

16. Odmiana czasownika być

Ćwiczenie 109

Zestaw formy osobowe czasu teraźniejszego czasownika *być*. Wyszukaj ich temat, wskaż końcówki i powiedz, na czym polega osobliwość tej odmiany.

Jaki jest temat czasu przeszłego tego czasownika?

Ćwiczenie 110

Zestaw formy osobowe czasu przyszłego czasownika *być*. Jaki jest temat, jakie końcówki tej odmiany?

Utwórz tryb rozkazujący, imiesłów przymiotnikowy czynny i przysłówkowy współczesny czasownika *być*. Co jest tematem tych form?

17. **Formy:** *pisano, mówiono, krzyknęto* i t. p.

Ćwiczenie 111

Zwróć uwagę na formę orzeczenia zasadniczego, oznaczoną drukiem rozstrzelonym, w następujących urywkach:

Oto na prawo widać liczne szlachty grono: pewnie ich przed sejmi-kiem na ucztę sproszone...

Było to właśnie wkrótce po jej zaręczynach; wszędzie gadano tylko o jej zaręczynach: powiadano, że Ewa, gdy brała obrączkę z rąk Wojewody, mdlała... zgadywano, że kogoś potajemnie kocha.

Zaczem rozbito kłodę, rozcięto powrozy, szlachta już wolna, wpada na kwestarskie wozy...

Jakie jest znaczenie tej formy? Którą z form koniugacyjnych przypomina ci swoją budową?

NAUKA O ZDANIU

Ćwiczenie 112

We wskazanym przez nauczyciela tekście wyszukaj zdania złożone. Oblicz, ile zdań pojedynczych wchodzi w skład każdego z nich; powiedz, czy jest złożone współrzędnie, czy podrzędnie. Po czym to rozpoznajesz? Podaj własne przykłady zdań współrzędnie i podrzędnie złożonych (por. 33 i 34 wiad. z lat poprz.).

18. Rodzaje zdań podrzędnych

Ćwiczenie 113

Przed rozpoczęciem nauki o różnych rodzajach zdań podrzędnych przypomnij sobie, jakie części można wyróżnić w zdaniu pojedynczym i w jaki sposób najłatwiej je rozpoznać; np.

Pod kolumnami, u wniścia do świątyni Zeusa sędziowie w purpurze stanęli półkręgiem za drogocennym stołem ze złota i kości słoniowej. Wśród przedziwnego mórz szafiru rzucona została przez przyrodę olbrzymia lawica ciemnych skał wulkanicznych.

Ćwiczenie 114

Czem się różni budowa dwu odpowiadających sobie treścią zdań:

1. Kłamca nie ma wiary. Kto kłamie, nie ma wiary. — 2. Bawi nas w „Zemście” samochwalstwo Papkina. W „Zemście” bawi nas to, że Papkin jest samochwałem. — 3. Spodziewam się przyjazdu znajomych. Spodziewam się, że znajomi przyjadą. — 4. Zachęć ich do zwiedzenia zabytków naszego miasta. Zachęć ich do tego, żeby zwiedzili zabytki naszego miasta. — 5. Sobieski był obrońcą chrześcijaństwa przed Turkami. Sobieski był tym, który obronił chrześcijaństwo przed Turkami. — 6. Kazania Kordeckiego były pokrzepieniem serc obleżonych. Kazania Kordeckiego były tem, co krzepiło serca obleżonych. — 7. Pan Wołodyjowski, żołnierz przezorny i zimny, dragonów z ręki nie puścił. Pan Wołodyjowski, który był żołnierzem przezornym i zimnym, dragonów z ręki nie puścił. — 8. Z nieba pokrytego ciężkimi chmurami lunął gęsty deszcz. Z nieba, które pokryły ciężkie chmury, lunął gęsty deszcz. — 9. Żywiec leży przy ujściu Koszarawy do Soły. Żywiec leży tam, gdzie Koszarawa uchodzi do Soły. — 10. Przed zachodem słońca dotarło wojsko do twierdzy. Zanim słońce zaszło, dotarło wojsko do twierdzy. — 11. Popularny pisarz usiłuje wyrażać się dla wszystkich zrozumiale. Popularny pisarz usiłuje wyrażać się tak, żeby go wszyscy zrozumieli. — 12. Nie pisałem zadania z powodu nieobecności w szkole. Nie pisałem zadania, ponieważ byłem w szkole nieobecny. — 13. Stworzył Mickiewicz Pana Tadeusza dla wyrażenia swojej niezgłębionej tęsknoty za ojczyzną. Stworzył Mickiewicz Pana Tadeusza, aby wyrazić swoją niezgłębioną tęsknotę za ojczyzną.

Na jakie pytanie odpowiada wyraz oznaczony drukiem rozstrzelonym w zdaniach pojedynczych? A jak się zapytasz ze stanowiska zdania nadrzędnego o całość zdania podrzędnego, które jest pokrewne treścią temu wyrazowi?

Ćwiczenie 115

Jaką częścią zdania pojedynczego jest wyraz oznaczony drukiem rozstrzelonym w przykładach ćwiczenia 114? Jak nazwiesz zdania podrzędne w zdaniach złożonych ćwiczenia 114?

Ćwiczenie 116

W następujących zdaniach złożonych uzupełnij wyraz, który wskazuje na łączność, na zespolenie zdania podrzędnego z nadrzędnym:

a) 1. ... pod kim dołki kopie, sam w nie wpada. — 2. ... bieda do kuczy, ten się modlić nauczy. — 3. ... chata bogata, tem rada. —

4. ... praca, taka płaca. — 5. ... sobie pościelisz, tak się wyśpisz. — 6. ... się odwlecze, to nie uciecze. — 7. ... nagle, to po djable. — 8. ... kto ma cierpliwości, tyle ma mądrości. — 9. ... dalej w las, tem więcej drzew. — 10. ... miarką mierzysz, taką odmierzą. — 11. ... gdzie niegdyś wiatr grywał dziko nocami na oczeretach, teraz hurkotały młyny.

b) 1. ... szukasz rady, strzeż się zdrady. — 2. Zjesz beczkę soli, ... poznasz dowoli. — 3. Lepszy wróbel w garści, ... kanarek na powietrzu.

Skąpy

Chciał się skąpy obwiesić, ... talara stracił.
... jednak za powrót dwóch groszy nie płacił,
Ukradł go pokryjomu. Postrzegli sąsiedzi.
... więc, osądzony na śmierć, w jamie siedzi,
Rzekł, ... jedni żałują, a drudzy go cieszą:
„To szczęście, ... mnie przecież bez kosztu powieszą“.

Krasicki

c) A co wskazuje na łączność zdania podrzędnego z nadrzędnem w następujących przykładach?

1. Nie wiem, kto to powiedział. — 2. Pytam się, kiedy do mnie przyjdiesz. — 3. Domyślam się, co to znaczy. — 4. Zastanawiam się, jak napisać zadanie polskie. — 5. Dowiaduję się, czy to prawda. — 6. „Powadził się kałamarz na stoliku z piórem, kto świeżo napisanej książki był autorem“ (Krasicki). — 7. Złamiesz choć jeden warunek, już cała ugoda na nic. — 8. „W najweselszem gronie niech się kilku gniewa, zaraz się ich ponurość na resztę rozlewa“. (Mickiewicz).

Ćwiczenie 117

W następujących zdaniach złożonych znajdziesz przykłady dwu różnych rodzajów zdania podrzędnego: a) podkreśl zdanie nadrzędne; b) stosownym pytaniem rozpoznaj rodzaj zdania podrzędnego:

1. Telimenie zdało się, że raz z poza krzaka błysła zakapturzona, chuda twarz Robaka. — 2. Tadeusz widział dobrze, jak mu raz i drugi pokazał się na lewo cień biały i długi. — 3. Czuł Tadeusz, jak jest niepotrzebnie rzecz piękną nazbyt ściśle zważać. — 4. Postać bernardyna wydawała, że mnich ten niezawsze w kapturze chodził. — 5. Kto miał udział najczynniejszy w bitwie, ten nie może bezpieczny zostać się na Litwie. — 6. Co Wojski, wyczytawszy, pojmie i obwieści, to natychmiast kucharze robią umiejętni. — 7. Jest wątpliwe, czy to prawda. — 8. Kto wystąpi z oszczepem, temu z robocizny wytrącić dwa szarwarki i pięć dni pańszczyzny. — 9. Wszak

wiadomo, że strona Woźnego zaprasza. — 10. Przytrafia się to często, że dobry człek jaki niewdzięcznika przygarnie. — 11. Ale trafia się częściej, że niewdzięcznik taki przepada marnie. — 12. Ojciec mnie testamentem kazał, abym służył w wojsku polskim. — 13. Dobrze zrobił Protazy, że w drogę pośpieszył. — 14. Ktoby uważał zbliżającego się lamusa, śpichrz i chatę, ujrzy ściany od ziemi do szczytu pstrokate.

Ćwiczenie 118

O każdym z powyższych zdań podrzędnych powiedz, jakim jest ze względu na sposób połączenia ze zdaniem nadrzędnem.

Ćwiczenie 119

Rozpoznaj rodzaj zdań podrzędnych oznaczonych drukiem rozstrzelonym:

Wstęp do bajek

Był młody, który życie wstrzemięźliwie pędził;
Był stary, który nigdy nie łajał, nie zrzędził;
Był bogacz, który zbiorów potrzebnym udzielał;
Był autor, co się z cudzej sławy rozweselał;
Był celnik, który nie kradł; szewc, który nie pijał;
Żołnierz, co się nie chwalił; łotr, co nie rozbijał;
Był minister rzetelny, o sobie nie myślał;
Był наконец poeta, co nigdy nie zmyślał.
A cóżto jest za bajka? Wszystko to być może
Prawda; jednakże ja to między bajki włożę.

Krasicki

Ćwiczenie 120

Rozpoznaj rodzaj zdań podrzędnych w następujących przykładach:

1. Tem będzie wiek dojrzały, czem się wyda młody. — 2. Jaka praca, taka płaca. — 3. Położenie było takie, że prawie niepodobna mu było odmówić.

Ćwiczenie 121

W następujących przykładach rozpoznaj te dwa rodzaje zdań podrzędnych, które występowały w ćwiczeniu 119 i 120:

1. Wszyscy obrócili oczy do kamienia, na którym stał pan Sędzia. — 2. Starożytny był zwyczaj, iż dziedzice nowi na pierwszej uczcie sami służyli ludowi. — 3. Jaki pan, taki kram. — 4. Krzyk dochodzi echami zwierciadlanej sali, kędy Hrabia, Gerwazy i dżokeje spali. — 5. Starzec cały kunszt, którym niegdyś w lasach słynął, jeszcze raz przed uszami myśliwców rozwinął. — 6. Wawel jest tem dla Polaków, czem Rzym dla świata. — 7. W tej ogromnej sieni brukowanej nie znajdziesz pan tyle kamieni, ile tu pękło beczek wina w dobrych czasach. —

8. Piękna byłaby sława, ażeby pan taki wedle dzisiejszej mody jeździł na szaraki! — 9. We dworze, gdzie przed chwilą tyle było krzyku, teraz pusto i głucho. — 10. Był on dla mnie tem, czem starszy brat dla rodzeństwa. — 11. Słońce w otwór, co śród okiennicy wyrznięty był w kształt serca, wpadło do ciemnicy słupem ognistym. — 12. Mało kto był, żeby za katechizm chłosty ujść zdołał. — 13. Dobrze miałem przecucie, żem lubił te mury. — 14. Jednego widziałem człowieka, co mógł takim popisać się strzałem.

Ćwiczenie 122

Zwróć uwagę na sposób połączenia zdania podrzędnego z nadrzędnym w ćwiczeniach 119, 120 i 121 i ponazywaj odpowiednio każde zdanie podrzędne.

Ćwiczenie 123

Następujące przykłady zawierają dwa nowe rodzaje zdań podrzędnych. Rozpoznaj je:

1. Takie były zabawy, spory w one lata śród cichej wsi litewskiej, kiedy reszta świata we łzach i krwi tonęła. — 2. Hrabia wracał tamtędy, kędy przyszedł. — 3. Ryków z częścią jęgrów pobiegł, gdzie stodoła tyka płotów. — 4. Zwierciadła Lemanu dopóty za sobą zdziwione przyciągają oko, dopóki w mglistej nie znikną oddali. — 5. Każdy, gdzie siedział, tam pada. — 6. Ilekoć wspomnicie o dzisiejszym trafie, wspomnijcie też starego Wojskiego przestroge. — 7. Niech lepiej niedźwiedź czeka pośród tych rogaczy, aż mi go sędzia razem z zamkiem oddać raczy. — 8. Właśnie wtedy lunął deszcz, kiedy wychodziłem z domu. — 9. Maciek tam, kędy bagnet wkłada się na rurę, podstawia swą rękoięść. — 10. Nim Wojski zaczął mówić, Gerwazy spór zgodził. — 11. Gdy król w Targowicy przyjął uczestnictwo, Maciej opuścił znowu królewskie stronnictwo. — 12. Zaledwie usłyszeli nowinę poddani, skoczyli do panicza.

Ćwiczenie 124

Jakie są zdania podrzędne ćwiczenia 123 ze względu na sposób połączenia ze zdaniem nadrzędnym?

Ćwiczenie 125

Uzupełnij zdania podrzędne w następujących przykładach:

Młodzież zdobywa w szkole różne wiadomości, ażeby one...

Obcych języków uczymy się poto, aby...

Spółceństwo święci urocząście rocznice państwowe i narodowe, żeby...

Polska olbrzymim wysiłkiem wybudowała port w Gdyni, iżby on...
Popierajmy Ligę Morską i Kolonjalną, by...

Na jakie pytania odpowiadają te zdania podrzędne? Jak je wobec tego nazwiesz? A jak łączą się one ze zdaniem nadrzędnym? Zwróć uwagę na formę czasownika w orzeczeniu zdania podrzędnego.

Ćwiczenie 126

1. Płut i Ryków tak czynnie zaczęli się zwijać, tak łakomie połykać i gęsto zapijać, że w pół godziny zjedli dwadzieścia trzy zrazy. — 2. Huczna kapela grała do uczty tak gromko, że mimo huku dział słychać ją było aż w najdalszych szanach szwedzkich. — 3. Każdy dumal i rzucał dokoła wejrzenie, jakgdyby kogoś szukał... — 4. Wojna rozlewała się naokoło Karola Gustawa tak szeroko, jak morze rozlewa się naokoło zabłąkanego wśród roztoczy okrętu.

W powyższych przykładach wyszukaj zdania podrzędne i zapytaj o nie. O jaką część zdania pojedynczego tak pytasz? Jak nazwiesz ten rodzaj zdań podrzędnych?

Ćwiczenie 127

Porównaj te dwa zdania:

Podróżny włókł się tak wolno, że dopiero późnym wieczorem dotarł do wsi. Podróżny włókł się tak wolno, jakby mu ktoś u nóg uwiązał ciężary.

Na co wskazuje zdanie podrzędne pierwszego przykładu (*tak, że*)? A w jakim stosunku pozostaje zdanie podrzędne do nadrzędnego w drugim przykładzie (*tak, jak*)? Rozpoznaj te dwa rodzaje zdania podrzędnego sposobu w przykładach ćwiczenia 126.

Ćwiczenie 128

Zwróć uwagę na sposób połączenia zdania podrzędnego z nadrzędnym w przykładach ćwiczenia 126 i 127.

Ćwiczenie 129

Rozpoznaj zdania podrzędne w następujących przykładach:

1. Postanowił Karol Gustaw skruszyć powstanie, zetrzeć Kazimierzowe siły, by Prusakom nadzieję pomocy odjąć. — 2. Szli tak wolno, że czasem ledwie przez cały dzień milę ujść zdołali. — 3. Razem ze strun wiela buchnął dźwięk, jakby cała jańczarska kapela ozwała się. — 4. Czarniecki wisiał ciągle nad Szwedami, jako chmura gradowa wisi nad łanem zboża. — 5. Kasztelan dwie chorągwie umyślnie do fortocy posłał, żeby mogły odpocząć. — 6. Uderzenie tak sztuczne, tak było potężne, że struny zadzwoniły jak trąby mosiężne. — 7. Samego Du-glasa wysłał król w przedniej straży, aby trudne przeprawy naprawiał. —

8. Kichnął, aż cała izba rozległa się echem. — 9. Pan Sapięha zawrócił tak z miejsca, jakby mu przed koniem piorun trzasł. — 10. Oddziały polskie natarły tak blisko, iż kilka tysięcy piechoty wraz z działami musiano przeciw nim zwrócić. — 11. Obiadowano ciszej, niż się zwykle zdarza. — 12. Czarniecki przeprawił się przez Wisłę, ażeby się z panem Sapięhą o dalszej wojnie naradzić.

Ćwiczenie 130

Przekształć następujące zdania pojedyncze w złożone, ujmując treść wyrazów rozstrzelonych w osobnym zdaniu podrzędnym.

1. Z powodu sądów granicznych bawiło w Soplicowie liczne towarzystwo. — 2. Na życzenie stryja przyjechał Tadeusz do Soplicowa. — 3. Sędzia przez wzgląd na gości niewiele mówił z Tadeuszem. — 4. Tadeusz prawem gościa wysoko siadł przy damach. — 5. Skutkiem oddziaływania Robaka na szlachtę przygotowywało się powstanie na Litwie. — 6. Wskutek przewrotnego wyjaśnienia Gerwazego słów Robaka powstanie skończyło się zajazdem na Soplicę. — 7. Za radą Podkomorzego większość uczestników zajazdu uszła za granicę Litwy.

Jak o te zdania podrzędne pytasz? Jak je nazwiesz?

Ćwiczenie 131

W następujących przykładach wyszukaj zdania podrzędne, nazwij je i powiedz, jak się łączą ze zdaniem nadrzędnym:

1. Tadeusz jeszcze senny leży, bo też najpóźniej zasnął. — 2. Klucznikiem siebie tytułował Gerwazy, że ten urząd na zamku przed laty piastował. — 3. Nie mogę na to pozwolić, ponieważ mam rozkazy przeciwnie. — 4. W mieście było niezwykle ludno, przybyliśmy bowiem w dzień targowy. — 5. Wycieczka szwedzka w części tylko dopięła celu, gdyż oddział Bogusławowy wszedł do miasta. — 6. Sapięże wyszła na pożytek ta nauka, albowiem odtąd nie bywało już uczt tak zapamiętałych.

Ćwiczenie 132

W następujących przykładach wyszukaj zdania podrzędne, zapytaj o nie i zastanów się nad stosunkiem ich treści do treści zdania nadrzędnego:

1. Jeśli tego szlachcica kto inny zabije, Major hańby nie zmyje. — 2. Skoro w naszej Rzeczypospolitej szlachcic królem obran być może, to nie masz za wysokich progów na jego nogi. — 3. Słowo majorskie, Panno, nie Rosjaninem jestem, jeżeli kłamię. — 4. Jak się nie uda, to wina na mnie spadnie. — 5. Gonto, jeśli mu wsadzisz kulę tam pod

piątem żebrem, to dostaniesz ode mnie cztery ruble srebrem. — 6. Ach, dobry stryju! Byłbym najszczęśliwszy z ludzi, gdyby mi Zosia była dzisiaj zaręczona. — 7. Gdybym został Moskałem, najpierwsze magnaty szukałyby mych względów. — 8. Żeby nie owe rokowania, to ślub odbyłby się z ceremonjami. — 9. Znajdziesz czas na wszystko, bylebyś tylko nie tracił go próżniactwem. — 10. Ustąpi ta radziwiłłowska noc przed sapiężyńskim dniem, chybaby kary i sprawiedliwości na tym świecie nie było. — 11. W najweselszym zebraniu niech się kilku gniewa, zaraz się ich ponurość na resztę rozlewa. — 12. Chcecie wojny, będziecie ją mieli.

Jaki jest sposób połączenia tych zdań podrzędnych z nadrzędnymi?

Ćwiczenie 133

W następujących przykładach wyszukaj zdanie podrzędne, spytaj o nie, zastanów się nad stosunkiem jego treści do treści zdania nadrzędnego:

1. Dobrzyńscy, choć od lat czterystu na Litwie osiedli, zachowali mazurską mowę i zwyczaje. — 2. Ja sam, chociaż ze strzelbą włóczę się od dziecka, chybiałem. — 3. Muszę zerwać wszelkie z Soplicą układy, choćby do pistoletów przyszło. — 4. Posunęli się Polacy aż do pałacu Kazimierowskiego, lubo nie mogli utrzymać owego punktu. — 5. Jakkolwiek wpływ mój jest niewielki, uczynię wszystko w twojej sprawie. — 6. Przeczytaj tę książkę, dużo z niej skorzystasz.

W jaki sposób łączą się te zdania podrzędne z nadrzędnymi?

Ćwiczenie 134

W następujących tekstach rozpoznaj rodzaje zdań podrzędnych ze względu na znaczenie i sposób połączenia ze zdaniem nadrzędnym:

Noga i but

Zdarzyło się raz, że but z nogą srogą wiodły wojnę. But oskarżał nogę, iż się na niej psuje. Noga znów narzekała, że ją but uciska. Kiedy spór rozgorzał, wdał się weń szewc. Ponieważ jemu zależało na życzliwości nogi, zgromił but: „Chociaż cię drze, szanuj nogę! Gdyby jej brakło, ciebieby nie było“

Wilk i owce

Żarłoczność tak zaślepiła pewnego wilka, że wpadł w dół. Wnet znalazły się owieczki tam, gdzie wilk żałośnie wzdychał. Kiedy zajrzały do jamy, wilk im powiada: „Nie myślcie, że wpadłem niechcący do dołu. Siedzę w nim dobrowolnie, aby czynić pokutę za moje grzechy. Chcę cierpieć za to, że pożerałem wasze matki i siostry“. Wzruszone owce

zaczęły wilka namawiać, by wyszedł z jamy. Wilk się drożył, jakgdyby mu na wolności naprawdę nie zależało. Wtedy owce jęły się roboty. Tak pracowały, że go ze dna samego jamy wydostały. Wilk, który głupocie owiec zawdzięczał ocalenie, zaraz podusił wszystkie swoje wybawczynie.

19. Rodzaje zdań współrzędnych

Ćwiczenie 135

Zastanów się nad tem, na jakiej podstawie można było zespolić zdania pojedyncze w następujących trzech zdaniach współrzędnie złożonych:

Czytam i piszę.

Ja czytam, ty zaś piszesz.

Mam przedstawić sprawozdanie z lektury domowej, więc je piszę.

Ćwiczenie 136

Ułóż dowolnej treści zdania współrzędnie złożone, połączone spójnikiem: *i, zaś, więc*. Czy potwierdzają one twoje przypuszczenie z ćwiczenia 135?

Ćwiczenie 137

Rozpoznaj te trzy stosunki między zdaniem współrzędnymi w następujących przykładach:

1. Hrabia oczy w dom utkwiał i natężył ucho. — 2. Już mieli zacząć bitwę, lecz sędzia przeszkodził. — 3. Nad Soplicowem słońce weszło i już padło na strzechy. — 4. Wąsowicz coraz potężniej następował ze swymi ludźmi, więc i obrona stawiała się coraz zaciętszą. — 5. Było cymbalistów wielu, ale żaden z nich nie śmiał zagrać przy Jankielu.

Ćwiczenie 138

Biorąc pod uwagę sens zdań pojedynczych i domniemany stąd ich stosunek znaczeniowy, uzupełnij w każdym przykładzie spójnik w miejscu kropek:

1. Był on prostak... umiał czuć wdzięk przyrodzenia. — 2. Tu Gerwazy umilkł... łzami się zalał. — 3. Zosia skoczyła z miejsca... kłasnęła w dłonie. — 4. Słońce świeciło jasno... jeźdźca widać było jak na dłoni. — 5. Sędzia chciał się targować... Major nie słuchał. — 6. Spór wasz trudno pogodzić... dawnym zwyczajem na pojedynkę nasze pozwolenie dajem.

Ćwiczenie 139

Rozpoznaj trzy rodzaje zdań współrzędnie złożonych:

1. Podczas uczty na chórze tym kapela stała i w organ i w rozliczne instrumenty grała. — 2. Artylerzyści zataczali nagwałt armaty, więc i w pobliskich szeregach polskich ozwały się trąbki do odwrotu. — 3. Goście weszli w porządku i stanęli kołem. — 4. Zwał się Buchman, lecz Polak był. — 5. Jest sława, więc będzie i Rzeczpospolita. — 6. Prostym ludziom wokanda zda się imion spisem, Woźnemu jest obrazów wspaniałych zarysem. — 7. Po wszystkich izbach panował ruch wielki, roznoszono potrawy, sztuce i butelki. — 8. Wielu sapieżyńskich rycerzy nie było nigdy w stolicy, więc jej widok wywarł na nich wrażenie nadzwyczajne. — 9. Telimena w prawo przez ogród się skrada, a Tadeusz na lewo biegł do wielkiej drogi. — 10. Prosiłeś mnie, przyszedłem. — 11. Szlachta chce szablami uderzyć na nieprzyjaciela, ale starsi wstrzymują. — 12. Kannenberg chciał jak największą liczbę ludzi ocalić, więc kazał trąbić na odwrót. — 13. Wiatr wznagał się i pędził obłoki ze wschodu. — 14. Chmury nadciągają, będzie ulewa. — 15. Tadeusz z kilku gośćmi poszedł do stodoły, a czuł się pomieszany, zły i niewesoły. — 16. Woźny jest posłem prawa, a posłów nie karzą. — 17. Na murach było cicho, więc powiew wiatru niósł od nich skrzyp kół, chrzęst zbroi, tętent koni i przytłumiony gwar głosów ludzkich.

Jaki jest sposób połączenia zdań współrzędnie złożonych?

20. Imiesłowy równoważnik zdania w zdaniu złożonym

Ćwiczenie 140

Oto urywek wypracowania jednego z waszych kolegów. Nauczyciel wytknął mu nadużycie zwrotów imiesłowych, które tutaj oznaczono drukiem rozstrzelonym. Spróbuj zastąpić je pełnymi zdaniami:

Już od kilku tygodni była zapowiedziana wycieczka do Ojcowa. Czekaliśmy na nią z niecierpliwością, lękając się nastania słoty jesiennej. Nareszcie nadszedł wyglądany dzień październikowy. Zerwawszy się rano z łóżka, zobaczyłem z przerażeniem ciężkie, czarne chmury. Nie tracąc nadziei, ubierałem się czym prędzej. Wyjeżdżając z Krakowa o 8-ej rano, mieliśmy się zebrać na kwadrans przedtem. Tymczasem chmury zniknęły; na niebie pojawiło się słońce, obsypując ziemię radosnymi promieniami. Zgromadziwszy się przed naszą szkołą, czekaliśmy na przyjazd autobusów. Zajechały. Podzieliwszy się na dwie grupy, zaczę-

liśmy wsiadać do autobusów. Niebawem ruszyliśmy. Wyjechawszy z miasta, z ciekawością oglądaliśmy okoliczne pola i lasy. Wesoło rozmawiając, skracaliśmy sobie czas podróży...

Ćwiczenie 141

We wskazanym przez nauczyciela tekście wyszukaj imiesłowowe równoważniki zdania.

21. Zdanie wieloczłonowe i jego rozbiór

Ćwiczenie 142

W następującym urywku wyszukaj zdania złożone. Oblicz, ile zdań pojedynczych jest w każdym z nich. Podkreśl te zdania, które składają się z więcej niż dwu zdań, czyli t. zw. zdania wieloczłonowe. Odczytaj naprzód zdania złożone współrzędnie, potem zdania złożone podrzędnie. W zdaniach złożonych podrzędnie wskaż zdanie główne (por. 35 wiad. z lat poprz.).

Uciekałem z Włoch gnany niepokonaną tęsknotą za krajem. Jechałem dni i noce, aż pewnego wczesnego dnia czerwcowego, przed wschodem słońca, o świcie, pociąg wyrzucił mnie na małej pustej stacji w okolicach Piotrkowa — i odleciał z hukiem. Byłem jakby wyrzucony z chaosu na samo dno ciszy. Przejście było tak gwałtowne, że długą chwilę nie wiedziałem, co się ze mną stało. Byłem jeszcze przeniknięty krzykiem pociągów, hałasem i ruchem tygodniowej jazdy szalonej, oglądałem się bezradnie, a przez mózg przewalały się słoneczne krajobrazy, góry, morza; tysiące twarzy, tysiące przedmiotów, tysiące głosów majaczało we mnie... Szaro było i tak pusto i tak cicho, że oprzytomniałem. Poszedłem w ten przedświtowy mrok w pola, na przelaj. Mgły jakby runami wełny pokrywały łąki; zboża dotąd czarne stały cicho pochylone, w rosach całe, senne; szaro-zielonawa kurzawa świtu przysłaniała śpiącą ziemię; pierwsze zorze rozsączały się na wschodzie i mżyły opalowymi pyłami. Wszystko spało jeszcze. *W. Reymont*

Ćwiczenie 143

Według wskazówek podanych w wiadomości 61 określ rodzaj zdań pojedynczych ze względu na znaczenie i formę w następującym urywku:

Było to jakoś w drugiej połowie października. Około godziny dwunastej w południe taka cisza osiadła na okolicy, że góry, skały i puszcze zdawały się zaklętym snem ujęte. Żaden liść nie poruszał się na drzewie. Piszząc w chacie, słyszałem, jak dojrzałe żołędzie czarnych dębów ury-

wały się z szypulek i, szeleszcząc po liściach, uderzały o ziemię. Upał był nieznośny, powietrze w domu stało się tak duszne, że po małej chwili, nie mogąc pisać, złożyłem pióro. Serce i tętna w skroniach biły mi przyśpieszonym ruchem. Nie rozumiałem, co się to dzieje... Chciałem spytać o to Dżaka, ale przed godziną poszedł się kąpać do potoku i nie wrócił jeszcze do chaty: więc położyłem się na mchu i począłem obcierać pot, który obficie występował mi na czoło. Tymczasem stawało się coraz duszniej. Nie mogłem już wątpić, że to na mnie nadchodzi jakaś choroba, gdy nagle usłyszałem zdaleka ciężki chód Harrysona... *H. Sienkiewicz*

Część druga

WIADOMOŚCI GRAMATYCZNE

NAUKA O GŁOSCE

1. Polski akcent wyrazowy

(ćwicz. 1, 2)

W polskim wyrazie więcejsylabowym jest jedna sylaba, którą wymawiamy silniej, np. *naród*, *narody*, *narodowy*, *narodowościowy*. Mówimy o tej sylabie, że jest **pod akcentem** lub **akcentowana**.

2. Miejsce polskiego akcentu wyrazowego

(ćwicz. 3, 4)

Polskie wyrazy więcejsylabowe mają **przedostatnią** sylabę akcentowaną (z nielicznymi wyjątkami). Wyraz jednosylabowy osobno wymówiony jest także zawsze akcentowany.

3. Osobliwy akcent wyrazów obcego pochodzenia

(ćwicz. 5)

Jest szereg rzeczowników obcego pochodzenia, pospolitych i imion własnych, które w mian. l. poj. mają **akcentowaną sylabę trzecią od końca wyrazu**, np. *gramatyka*, *leksykon*, *Teheran*, *Labrador*, *Napoleon*. Ta właśnie sylaba zachowuje akcent i w innych przypadkach, póki jest trzecią od końca; kiedy indziej akcent pada, jak zwykle, na sylabę przedostatnią, np. *Napoleon* ale *Napoleonem*, *Napoleonowi*; *Teheran* ale w *Teheranie*. Wielu Polaków wymawia te wyrazy zawsze z akcentem na sylabie przedostatniej.

4. Osobliwy akcent wyrazów rodzimych

(ćwicz. 6)

Niektóre wyrazy rodzime mają w języku starannym akcent na innej sylabie niż przedostatnia. Mianowicie akcent na **trzeciej od**

końca mają **najmniej trzysylabowe formy**: a) 1 i 2 os. l. mn. czasu przeszłego, np. *poszliśmy*, *widzieliśmy*, *przeczytaliście*; b) wszystkich osób l. poj. i 3 os. l. mn. trybu przypuszczającego, np. *poszedłbym*, *widziałabyś*, *napisałiby*, *opowiedzieliby*; c) liczebników 400 do 900, np. *osiemset*, *dziewięćset*; d) liczebników, które mają w drugiej części *kroć*, np. *siedemkroć*, *tysiąckroć*. — Na **czwartej od końca** mają akcent **najmniej czterosylabowe formy** 1 i 2 os. l. mn. trybu przypuszczającego, np. *napisałibyśmy*, *powyszywałybyście*. — Wszystkie te formy trafiają się w potocznej wymowie wielu Polaków z akcentem na przedostatniej sylabie.

Rzeczowniki: *rzeczpospolita*; *nauka*, *okolica* we wszystkich przypadkach prócz dopełniacza i narzędnika l. mn.; *szczegół*, *ogół* w trzysylabowych formach przypadkowych; oraz przysłowki *ogółem*, *wogóle* — mogą mieć w wymowie różnych Polaków akcent albo na sylabie przedostatniej, albo na trzeciej od końca, np. *nauka* albo *nauka* i t. d.

5. Wyrazy bez akcentu

(ćwicz. 7)

I w lasach cisza. Ptasek zbudzony nie-śpiewa,
Otrząsnął pierze z rosy, tuli-się do-drzewa,
Głowę wciska w ramiona, oczy znowu mruży
I czeka słońca. Kędyś, u-brzegów kałuży,
Klekce bocian; na-kopach siedzą wrony zmokłe,
Rozdziawiwszy-się, ciągną gawędy rozwlokłe,
Obrzydłe gospodarzom jako wróżby słoty.
Gospodarze już dawno wyszli do-roboty.

Wygłaszając powyższy urywek Pana Tadeusza, słyszymy, że **są wyrazy jednosylabowe** (np. *nie*, *się*, *do*, *u*, *na*), **które nie mają akcentu, ponieważ stanowią całość akcentową z wyrazem sąsiednim** [co oznaczono kreseczką-] *nie-śpiewa*, *tuli-się* i t. d.

6. Enklityki

(ćwicz. 8, 9)

Nieakcentowany wyraz, który łączy się w całość akcentową z wyrazem poprzedzającym, nazywa się **enklityką**. Najczęstszymi enklitykami polskimi są: 1) zaimki osobowe w różnych jednosylabowych formach przypadkowych prócz mianownika, np. *dał-mu*, *widział-go*, *powiedz-mi*, *poszli- z nią*, *pisałem-ci*; 2) zaimek *się*, np. *boję-się*, *pośpiesz-się*, *ubieramy-się*; 3) partykuły *że*, *no*, np. *opowiedz-że*, *spróbujcie-no*.

7. Proklityki

(ćwicz. 10—13)

Nieakcentowany wyraz, który łączy się w całość akcentową z wyrazem następującym, nazywa się proklityką. Proklitykami są: 1) przyimki jednosylabowe, np. do-drzewa, u-brzegów, na-kopach; 2) wyraz *nie*, np. nie-śpiewa, nie-wiemy, nie-jedźmy, nie-Polak, nie-głupi. — Zauważyć trzeba, że *nie* przed jednosylabowym wyrazem ma zawsze akcent, np. nie-mów, nie-idź, nie-mam, nie-mój; przyimek przed jednosylabowym zaimkiem enklitycznym ma zawsze akcent, np. do-mnie, ze-mną, dla-nich, nawet koło-mnie, beze-mnie i t. p.; przyimek przed jednosylabowym rzeczownikiem miewa niekiedy akcent, np. na-noc, na-dwór, lub go nie ma: na-noc, na-dwór, we-dnie. W powyższych wypadkach wyraz następujący po akcentowanym przyimku lub po akcentowanym przeczeniu nie ma akcentu.

8. Przycisk w zdaniu

(ćwicz. 15)

A jak poszedł król na wojnę,
Grały jemu surmy zbrojne,
Grały jemu surmy złote,
Na zwycięstwo, na ochotę...

Konopnicka

Idź! Czuwaj! Do czynu ciągłego,
Młodzieńcze, wyciągaj ramiona!
Ojczyzna sprawności twej wzywa,
Do ciebie ma prawo li ona!

Kasprowicz

Wygłaszając powyższe dwa urywki, zauważ, że najsilniej wymówiłeś wyrazy oznaczone drukiem rozstrzelonym. Dzieje się to dlatego, że one właśnie są ważne dla zrozumienia całych zdań, a niektóre także dla naszego uczucia mają wielką wartość. **To szczególnie silne wymówienie jakiegoś wyrazu w zdaniu ze względu na jego ważność dla naszej myśli i uczucia nazywamy akcentem lub przyciskiem zdaniowym.** Zarówno w mowie potocznej, jak w starannym odczytywaniu utworów literackich, dbaj o należyty przycisk w zdaniu, bo on dodaje twoim wypowiedziom jasności i żywości.

9. Przyśpiew w zdaniu

(ćwicz. 19—22)

Wygłaszając jakieś zdanie, przeważnie wymawiamy jedno jego wyrazy wyżej, inne niżej. Tak np. w zdaniu: *Kto to powiedział?* — wyraz

kto jest wyższy, *powiedział* niższy; w zdaniu *Powiedz to! powiedz* jest wyższe, niż *to*. Tę właśnie zmienność wymawianiowej wysokości wyrazów w zdaniu nazywamy przyśpiewem zdaniowym. Nawet jeden wyraz, jako zdanie lub równoważnik zdania, może mieć przyśpiew, np. gdy dojeżdża pociąg do stacji, jakiś podróżny pyta swojego towarzysza: *Kraków?*, a ten mu odpowiada: *Kraków*. — W pierwszym wypadku druga sylaba jest wyższa, w drugim niższa od pierwszej. Albo porównaj przyśpiew wykrzyknika *a* w następujących zdaniach (równoważnikach): *A, co za okropny widok!* — z przerażeniem; *A, daj mi spokój!* — ze znudzeniem; *A, ładnieś się spisał!* — z ironją. Zauważ też przyśpiew ulicznych sprzedawców, zachwalających swój towar, konduktorów, którzy wywołują nazwy stacji i t. p.; niezwykle przyśpiew jest tu środkiem zwrócenia uwagi słuchaczy.

Przyśpiew ma duży wpływ na znaczenie zdania, np. odróżnia zdanie pytające od oznajmującego; nadewszystko jednak uwydatnia on uczuciowe zabarwienie zdania (równoważnika): prośbę, gniew, pogardę, zachwyt mówiącego i t. p. Dlatego i w mowie potocznej i w starannym odczytywaniu utworów literackich dbaj o należyty przyśpiew, który chroni twoje wypowiedzi od niezrozumiałości i męczącej jednostajności, a nadaje twej mowie zaletę melodyjności.

10. Rytm

(ćwicz. 24)

W mowie potocznej używamy nieraz wyrazów: *rytm*, *rytmiczny*, *rytmicznie*. Słyszymy, jak serce uderza rytmicznie, oglądamy tańce rytmiczne, uprawiamy gimnastykę rytmiczną, wyczuwamy rytm marszu, biorąc udział w zorganizowanym pochodzie i t. p. Rytmem nazywamy wielokrotne powtarzanie się w równych odstępach czasu tego samego zjawiska: tak właśnie zdrowe serce co pewien okres uderza, tak w tańcu czy gimnastyce pewien układ ruchów powtarza się okresowo, tak w marszu krok po kroku wypada miarowo. Tak np. rozłożone w powtarzającym się układzie kreski i kropki stanowią przykład rytmu przestrzennego, działającego na wzrok: — — — — —

11. Rytm mowy

(ćwicz. 26)

Rytm mowy działa na nasz słuch, a polega w języku polskim na przeplataniu się sylab akcentowanych i nieakcentowanych. Nie można bowiem wymówić szeregu sylab tak, by wszystkie miały zupełnie równą

siłę: spróbuj tak wygłosić zdanie: *Sam pan Jan miał raz sad, las, dom*, a przekonasz się, że albo wymówisz sztucznie wszystkie wyrazy jednako, ale całość ta będzie dla ucha przykra, albo też w naturalny sposób jedno wyrazy wypowiesz głośniejsze, inne ciszsze. Ponieważ zaś język polski ma przeważnie wyrazy więcej sylabowe, nadto enklityki i proklityki, przeto z konieczności i bez trudu przeplatamy w mowie naszej sylaby akcentowane i nieakcentowane. Na tem polega rytm naszej mowy; jest on jednakże nieregularny i zmienny. Atoli przez świadome usiłowanie można osiągnąć i w mowie dużą regularność rytmu; dzieje się to w mowie wiązanej poezji, a w mniejszym stopniu w rytmicznej prozie artystycznej.

12. Rytm poezji polskiej

(ćwicz. 27—31)

Rytm polskiego utworu poetyckiego zasadza się na tem, że:

a) powtarzają się w nim wiersze o tej samej ilości sylab:

przykład 1) po 8 sylab:

Twardowski siadł w końcu stoła,
Podparł się w boki, jak basza:
„Hulaj dusza! Hulaj” woła!
Śmiesz, tumani, przestrasza!

Mickiewicz

przykład 2) po 10 sylab:

Pod Maratonem i Salaminą
Ci, co poległi w walce, nie giną,
Lecz drugim życiem z martwych ocknięci,
Wiek na wiek żyją w ludzkiej pamięci.

Tetmajer

przykład 3) po 11 sylab:

Zwolna szli Grecy pustynią bez końca,
Marzną przy gwiazdach, padając od słońca.
I już zwątpili, czy kiedy powrócą
Tam, gdzie za nimi niewiasty się smućą.

Górski

przykład 4) po 13 sylab:

Przed burzą bywa chwila cicha i ponura,
Kiedy, nad głowy ludzi przyleciawszy, chmura
Stanie i, grożąc twarzą, dech wiatrów zatrzyma,
Milczy, obiega ziemię błyskawic oczyma,
Znacząc te miejsca, gdzie wnet ciśnie grom po gromie:
Tej ciszy chwila była w Soplicowskim domu...

Mickiewicz

b) w każdym wierszu musi być akcentowaną albo sylaba przedostatnia, i wtedy wiersz ma tak zwany żeński spadek, albo ostatnia, i wtedy wiersz ma t. zw. męski spadek. — Przykładów wierszy ze spadkiem żeńskim dostarczają wszystkie urywki 1—4. Dla spadku męskiego:

przykład 5)

Wichrze! Nad wzgórze, pola nieś
me pozdrowienie stąd,
rodzinną moją pozdrów wieś
i dunajcowy prąd.

Tetmajer

c) w wierszu mającym więcej niż 8 sylab musi być jeszcze jedna sylaba wewnętrzna, która stale, w całym utworze ma akcent; wskutek tego wiersz rozpada się na dwa człony rytmiczne, z których każdy w całym utworze ma tę samą ilość sylab i to samo miejsce akcentu; granica między dwoma członami nazywa się średniówką. Np. *Pod Maratonem* (5) i *Salaminą* (5); *Zwolna szli Grecy* (5) *pustynią bez końca* (6); *Przed burzą bywa chwila* (7) *cicha i ponura* (7). Sprawdź, czy cały urywek ma taki układ rytmiczny, jak przytoczony jego pierwszy wiersz.

d) niekiedy wiersz rozpada się na więcej niż dwa człony rytmiczne, np.

pijmy kwiatów (4) *woń rzeźwą* (3) *co na zboczach* (4) *gór kwitną* (3) *dźwięczne, barwne* (4) i *wonne* (3) *w głąb wzlatujemy* (4) *błękitną* (3)

Dodatkowymi czynnikami rytmiczności poezji polskiej są:

1) Rym, t. j. głoskowa zgodność wierszy od samogłoski przedostatniej sylaby przy spadku żeńskim, por. przykład 2: -iną, -iną, -ęci, -ęci; przykład 4: -ura, -ura, -yma, -yma, -omie, -omie; albo od samogłoski ostatniej sylaby przy spadku męskim, por. przykład 5: -ew, -ał, -ew, -ał. Rym może być parzysty: przykłady 2, 3, 4; lub przeplatany: przykład 1.

2) Zwrotka, t. j. powtarzający się w całym utworze układ wierszy; porównaj przykład 1 zwrotki czterowierszowej równowierszowej, oraz przykład 5 zwrotki czterowierszowej różnowierszowej.

3) Refren, t. j. powtarzający się w pewnym miejscu zwrotki, zwykle na jej końcu, wyraz lub zespół wyrazów, np.

A kiedy mi przyjdzie zagrać
W polu dziewczynie

Da dana!

W polu dziewczynie,
Wykręć ja fujareczkę
W tej wodnej trzinie.

Da dana!

W tej wodnej trzinie.

Konopnicka

13. Rytm prozy

(ćwicz. 32)

Rytm prozy jest tylko przybliżony i nie podlega takim prawom, jak rytm poezji. Trudno go ująć w dokładne wzory, ale można go wy-czuć, jeśli się ma wrażliwość na rytm mowy. Posłuchaj, co mówi J. Ka-den-Bandrowski:

Rytm wiersza, — to rytm rzeki. Rytm prozy, — to rytm oceanu. Wiersz stara się zatrudnić was na krótszą, dłuższą, zawsze jednak dosyć ograniczoną chwilę... ma umilić wam słuch przez niedługi czas. Proza zaś sprawić musi, abyście nie czując tego wcale, zostali jakgdyby porwani różnolitą falą rytmu, w różnolitości tej tak zestrojonej, iżby posiadała cechy własnego piękna i własnego charakteru... Porównajcie którykol-wiek z waszych listów, czy jakichś obojętnych ustępów prozy zwykłej, nie artystycznej... Cóż tu widzicie? Że rozpęd czytania i nawet rozpęd myśli raz wraz rzekłbyś osiada jakgdyby na mieliźnie. Urywa się i strzę-pi. Oto proza bez rytmu. Lecz, gdy znów rytm posiadała, — kołysze was, ponosi i tak przenika, jakgdyby tętnem swem, czy umiarem, czy rozpędem krążyła w waszej krwi...

NAUKA O WYRAZIE

14. Znaczenie wyrazu

(ćwicz. 33, 34)

Wyraz np. *mucha*, *szklanka*, *żółty*, *pisać*, *cierpliwość*, *odważny* — ma dla mnie znaczenie, ponieważ mówiąc go lub słysząc, zdaje sobie sprawę z tego, do czego się on odnosi. I wtedy tylko rozumiem wyraz, kiedy umiem go odnieść do tego, co on oznacza, więc np. *mucha* to pewien owad, *szklanka* to pewne naczynie, *żółty* to pewna barwa, *pisać* to pewna czynność i t. d. Co znaczy jakiś nieznany mi wyraz, mogę znaleźć w słowniku, np. M. Arcta Słownik ilustrowany języka polskiego, Słownik języka polskiego Kryńskiego, Karłowicza, Niedźwiedzkiego (t.zw. „warszawski“), Słownik Lindego.

15. Różne znaczenia tego samego wyrazu

(ćwicz. 35, 36)

Z dotychczasowej nauki o języku wiemy, że wyraz może mieć zna-czenie realne i etymologiczne, oraz że można go użyć w znaczeniu właściwym i przenośnem. Wynika stąd, że wartość znaczeniowa tego samego wyrazu może być rozmaita, ponieważ: a) z biegiem czasu powstaje różnica między znaczeniem dawniejszem a nowszem, np. *pióro* znaczyło tylko „pióro ptaka“, ale zczasem zaczęło oznaczać także „przyrząd do pisania“, a dziś mamy nawet „pióro stalowe“ i „wieczne“; *kolej* znaczyła „ślad koła w miękkiej ziemi, piasku i t.p.“, potem i dziś oznacza „środek komunikacyjny“, stąd „kolej żelazna“, „dworzec ko-lejowy“, „kolej zębata“, „kolej elektryczna“ i t.p.; — b) zależnie od znaczenia towarzyszących w zdaniu wyrazów może pewien wyraz mieć współcześnie różne znaczenia, np. *czarna* suknia, *czarny* charakter, *czarna* rozpacz; *żelazna* płyta, *żelazna* wola; *biały* pa-pier, *biały* włos, *biały* dzień, *biała* broń i t. p. Przy sposobności lek-tury, ćwiczeń w mówieniu i pisaniu znajdziesz dużo przykładów takiej różnorodności znaczenia tego samego wyrazu.

16. Zabarwienie uczuciowe wyrazu

(ćwicz. 37, 38)

Wyraz nie tylko ma pewne znaczenie dla naszego umysłu, ale nadto może (nie musi) wywołać uczucie przyjemności lub przy-krości, ponieważ odnosi się do czegoś, co nam jest przyjemne lub przykre. Tę właściwość wyrazu nazywa się jego zabarwieniem uczuciowem; Jest ono a) dodatnie, jeśli wyraz wywołuje uczucie przyjemności; może być takim wyrazem np. *ojczyzna*, *bohater*, *przy-jaźń*, *zabawa*, *ferje*; b) ujemne, jeśli wyraz wywołuje uczucie przy-krości; może być takim wyrazem np. *łotr*, *oszczerstwo*, *klamstwo*, *lizus*, *żłopać* (o człowieku). — Dużo wyrazów najczęściej nie działa na na-sze uczucie: powiadamy o nich, że mają obojętne zabarwienie uczu-ciowe, np. *stół*, *ulica*, *pióro*, *czzerwony*, *czytać*, *wysoko* i t. p. Jeszcze wy-raźniej uwydatnia się różnica zabarwienia uczuciowego w zestawieniu wyrazów, które to samo znaczą, np. dodatnie: *ojczulek*, *tatuś* w porównaniu z *ojciec*; ujemne: *żreć* (o człowieku) w porównaniu z *jeść*; ujemne: *urzędniczyzna* w porównaniu z *urzędnik*; dodatnie: *wietrzyk*, ujemne: *wietrzyko* w porównaniu z *wiatr*.

17. Dodatnie zabarwienie uczuciowe a słowotwórcza budowa wyrazu

(ćwicz. 43, 44)

Dodatnie zabarwienie uczuciowe może się wyrazić w słowotwórczej budowie wyrazu. Istnieje bowiem szereg przyrostków t. zw. zdrobniających, które uwydatniają dodatnie zabarwienie uczuciowe, np. *lud* — *ludek*; *pies* — *piesek*; *psina*, *psiątko*; *chata* — *chatka*, *chateczka*, *chateńka*; *ciotka* — *ciotunia*; *nogi* — *nożęta*. W wielu wypadkach przyrostek zdrobniający wyraża tylko różnicę znaczenia: „coś małego, niedojrzałego“ w porównaniu z „wielkim, dorosłym“.

18. Ujemne zabarwienie uczuciowe a słowotwórcza budowa wyrazu

(ćwicz. 48)

Także **ujemne zabarwienie uczuciowe może się wyrazić w budowie wyrazu** dzięki przyrostkom, np. *pijak* — *pijus*; *klamca* — *klamczuch*; *syn* — *synal*; *gadanie* — *gadanina*; *deszcz* — *deszczysko*; *urzędnik* — *urzędniczyna*; *krowa* — *krówsko*. Niektóre z tych przyrostków wyrażają tylko różnicę znaczenia: „coś dużego“ w porównaniu z „czemś małym“, np. *łapsko*, *szablica*, nazywa się je stąd zgrubiaczami.

19. Różne zabarwienie uczuciowe tego samego wyrazu

(ćwicz. 50—54)

O zabarwieniu uczuciowym pewnego wyrazu rozstrzyga nieraz całe zdanie, w którym on występuje: dlatego też ten sam wyraz może mieć w różnych zdaniach różne zabarwienie uczuciowe. Porównaj np.: *Brat jest nauczycielem.* — a — „*Przybieżał jeden i pytał Go: Nauczycielu dobry! Cóż czynić mam, abym odziedziczył żywot wieczny?*“ Podobnie wyraz z przyrostkiem zdrobniającym może mieć ujemne zabarwienie, np. *Znam tego ptaszka* (złoczyńcę). *A, to dobra córeczka* (z ironją); wyraz zaś z przyrostkiem zgrubiającym może mieć dodatnie zabarwienie, np. *Żal mi się zrobiło mego kochanego ojczyska. Ej, ty kochany głuptasie!* (do dziecka). Jakość zabarwienia uczuciowego uwydatnia w mowie częstokroć odpowiedni przyśpiew.

20. Zmiana zabarwienia uczuciowego wyrazu w czasie

(ćwicz. 55)

Z biegiem czasu może się zmienić zabarwienie uczuciowe wyrazu, np. Kochanowski nazywa swoją Urszulę „wdzięczną dziewczką“, a dziś wyraz *dziewka* ma przeważnie zabarwienie ujemne, pogardliwe. Natomiast *rubież* miała w staropolszczyźnie jedno znaczenie „wyrąbana w lesie granica“ z zabarwieniem obojętnym, inne zaś znaczenia „rzeź, grabież, rabunek“ miały zabarwienie ujemne; dziś jednak zwrot *na rubieży Rzeczypospolitej* ma silnie dodatnie zabarwienie uczuciowe. Zwróć uwagę na podobne wypadki podczas lektury.

21. Podział na konjugacje

(ćwicz. 57—59)

piek-ę	chwal-ę	licz-ę	czyta-m
piecz-esz	chwal-isz	licz-ysz	czyta-sz
piecz-e	chwal-i	licz-y	czyta-ø
piecz-emy	chwal-imy	licz-ymy	czyta-my
piecz-ecie	chwal-icie	licz-ycie	czyta-cie
piek-ą	chwal-ą	licz-ą	czytaj-ą

Zestawienie to poucza, że newszystkie polskie czasowniki odmieniają się tak samo; biorąc zaś za podstawę końcówki form czasu teraźniejszego, **rozróżnić można cztery konjugacje**, które nazwijmy krótko wedle końcówek I i 2 os. I. poj. cz. ter.: I -ę, -esz; II -ę -isz; III -ę, -ysz; IV -m, -sz.

22. Dwutematowość odmiany czasownika

(ćwicz. 60, 61)

Zestawienie

piek-ę	chwal-ę	licz-ę	czyta-m
piek-ł	chwali-ł	liczy-ł	czyta-ł

poucza, że **odmiana czasowników polskich opiera się na dwu tematach**. Jeden z nich można odszukać w formach czasu teraźniejszego i dlatego nazywamy go **tematem czasu teraźniejszego**, np. *piek-*, *chwal-*, *licz-*, *czyta-*. Drugi najłatwiej znaleźć, odcinając końcowe -ł w 3 os. I. poj. cz. przeszł., i dlatego nazywa się go **tematem czasu przeszłego**, np. *piek-*, *chwali-*, *liczy-*, *czyta-*. Jak widać, jedne czasowniki mają temat cz. ter. równy tematowi cz. przeszł., np. *piek-*, *czyta-*; nazwiemy je równotematowymi. Inne mają oba

tematy różne, np. *chwal- chwali-*; *licz- liczy-*; nazwiemy je różnotematowymi.

Uwaga: Czasowniki *niosę* (niós-ł), *wiodę* (wiód-ł), *mogę*, *plotę*, *bodę*, *wiozę*, są równotematowymi, ponieważ różnica ich tematu cz. ter. i tematu cz. przeszł. jest znaną nam obocznością o: ó (por. 13 wiad. z lat poprz.).

23. Końcówki form czasu teraźniejszego

(ćwicz. 63)

Formy czasu teraźniejszego można rozłożyć na temat czasu teraźniejszego i następujące końcówki:

w konjugacji	-ę, -esz:	-ę, -esz, -e, -emy, -ecie, -ą
„	-ę, -isz:	-ę, -isz, -i, -imy, -icie, -ą
„	-ę, -ysz:	-ę, -ysz, -y, -ymy, -ycie, -ą
„	-m, -sz:	-m, -sz, -ø, -my, -cie, -ą

24. Oboczne tematy czasu teraźniejszego

(ćwicz. 64)

Temat czasu teraźniejszego występuje nieraz w postaciach obocznych, np. *nios-ę* : *niesi-esz* o : e, s : ś; *piek-ę* : *piecz-esz* k : cz; są to znane już z nauki o odmianie rzeczownika oboczności samogłoskowe i spółgłoskowe (por. 13 wiad. z lat poprz.). W niestarannym języku można niekiedy usłyszeć formy bez oboczności, np. *wiezę* zamiast *wiozę*, *pierą* zamiast *piorą* i t. p.

25. Rozszerzony temat czasu teraźniejszego

(ćwicz. 65)

Temat czasu teraźniejszego niektórych czasowników występuje w dwu postaciach, z których druga pojawia się w 3 os. l. mn., np. *lata-m* ale *lataj-ą*, *śpiewa-m* ale *śpiewaj-ą*, *rozumie-m* ale *rozumiej-ą*, *da-m* ale *dadz-ą*, *je-m* ale *jedz-ą*. Nazwiemy ją **rozszerzonym tematem czasu teraźniejszego**.

26. Znaczenie form czasu teraźniejszego

(ćwicz. 66–70)

Pospolicie ma forma czasu teraźniejszego znaczenie: a) **czasu teraźniejszego w stosunku do chwili mówienia**, np. *piszę*, *siedzimy*,

rozmawiasz; lub w stosunku **do czasu trwania innej czynności** tego samego zdania złożonego, np. *Kolega pytał się, czy jestem w domu. Kolega pyta się, czy jestem w domu. Kolega zapytał się, czy jestem w domu.* — b) **czasu przyszłego**, jeżeli jest utworzona od czasownika w postaci dokonanej, np. *zaniósę*, *pojadę*, *wyrachuję*, *odpowiem*, *wyliczę*, *uczynię*. **Osobliwem** jest znaczenie: c) **czasu przeszłego** w żywych opowiadaniach, np.

Stała w ogrodzie, prawie pod samym parkanem
Wielka, stara sernica...
Ku tej sernicy Wojski z Woźnym milczkiem idą,
Każdy zbrojny ogromnym drągiem jakby dzidą;
Za nimi ochmistrzyni dąży przez konopie
I kuchcik, małe, ale bardzo silne chłopię.
Przyszedłszy, drągi wparli w wierch słupa nadgniły,
Sami u końców wisząc, pchają z całej siły,
Jako flisy uwięzłą na rapach wicinę
Długimi drągi z brzegu pędzą na głębinę.
Trzasnął słup; już sernica chwieje się i wali
Z brzemieniem drzew i serów na trójkąt Moskali,
Gniecie, rani, zabija...

Mickiewicz

d) **czasu przyszłego**, np. *Za tydzień jadę do Warszawy, za miesiąc wracam do domu. Pojutrze jestem u ciebie.* — Jest to, jak widać, forma czasu teraźniejszego czasownika w postaci niedokonanej; ale najczęściej okoliczniki czasu uwydatniają w takich wypadkach, że odnosi się ona do przyszłości. — e) **czasu nieokreślonego**, t. zn. odnoszącego się zarówno do teraźniejszości, jak przeszłości i przyszłości w przysłowkach, sentencjach, twierdzeniach, prawach, prawdach, prawidłach, formułach naukowych, np. *Gdy szukasz rady, strzeż się zdrady.* — *Kto źle rozkazuje, niedługo panuje.* — *Ciało płynące zanurza się w cieczy dopóty, dopóki ciężar wypartej przez zanurzoną część ciała cieczy nie zrównoważy ciężaru całego ciała.* — *Kwadrat, którego boki jest przeciwprostokątnia trójkąta prostokątnego, jest równoważny sumie kwadratów, których bokami są odpowiednie przyprostokątne tego trójkąta.*

27. Zasób form czasu przeszłego

(ćwicz. 71)

Przegląd form czasu przeszłego:

<i>писа́л</i>	<i>писа́ла</i>	<i>(писа́лом)</i>
<i>писа́л</i>	<i>писа́ла</i>	<i>(писа́ло)</i>
<i>писа́л</i>	<i>писа́ла</i>	<i>писа́ло</i>

pisaliśmy
pisaliście
pisali

pisaliśmy
pisaliście
pisali

poucza, że czas przeszły ma w l. poj. trzy osoby rodz. męskiego, żeńskiego, nijakiego (1. i 2. os. należy tu do rzadkości); w l. mn. trzy osoby rodzaju męsko-osobowego, trzy osoby rodzaju rzeczowego.

28. Budowa form czasu przeszłego

(ćwicz. 72–74)

Formę czasu przeszłego można rozłożyć na:

temat czasu przeszłego, np.:	<i>pisa-</i>				
przyrostek czasu przeszłego					
zależnie od rodzaju:	-ł	-ła	-ło	-li	-ły
oraz końcówki:	-em	-m	-o	-śmy	
	-eś	-ś	-o	-ście	
	-o	-o	-o	-o	

Końcówki te są ruchome, czego dowodzą takie powiedzenia, np. *W Krakowieśmy byli. Z Warszawyście wyjechały. Wcześniej rano wstałam lub Wcześniej rano wstała. Z miasta zaraz wróciłem albo Z miasta zaraz wróciła* albo *Zarazem z miasta wrócił*.

Uwaga: Temat czasu przeszłego razem z przyrostkiem czasu przeszłego stanowią temat **danej formy osobowej** czasu przeszłego.

29. Znaczenie form czasu przeszłego

(ćwicz. 75, 76)

Forma czasu przeszłego ma znaczenie czasu przeszłego w stosunku do chwili mówienia, np. *pisalem, siedzieliśmy, rozmawiałeś, napisałem, usiedliśmy, porozmawiałeś*; albo w stosunku do czasu trwania innej czynności tego samego zdania złożonego, np. *Kolega pytał się, czy byłem w domu. Kolega pyta się, czy byłem w domu. Kolega zapytał się, czy byłem w domu*. Czynność (stan) w formie czasu przeszłego jest wyrażona: a) albo jako trwająca w przeszłości, bez zaznaczenia, że się skończyła, np.

Podróżny długo w oknie stał, patrząc, dumając,
Wonnemi powiewami kwiatów oddychając,
Oblicze aż na krzaki fiołkowe skłonił,
Oczyrna ciekawymi po drożynach gonił,
I znowu je na drobnych śladach zatrzymywał,
Myślał o nich, i, czyje były, odgadywał...

b) albo jako skończona w przeszłości, np.

Maciej ogrzał się słońcem, zakończył pacierze
I już się do swojego gospodarstwa bierze.
Wyniósł traw, liścia; usiadł przed domem i świsnął:
Na ten świst rój królików z pod ziemi wytrysnął...

Jak widać, różnica ta zależy od użycia czasownika w postaci niedokonanej lub dokonanej.

30. Budowa form czasu przyszłego

(ćwicz. 78–80)

Przegląd form: *będę pisać; pisał, pisała; — będziesz pisać; pisał, pisała; — będzie pisać; pisał, pisała, pisało; — będziemy pisać; pisali, pisały; — będziecie pisać; pisali, pisały; — będą pisać; pisali, pisały; — poucza, że forma czasu przyszłego jest złożona: a) z formy osobowej: będę, będziesz i t. d. — b) z formy bezokolicznika, np. pisać, albo z formy, którą poznaliśmy jako 3 os. cz. przeszłego, np. pisał, pisała, pisało, pisali, pisały; nazwiemy teraz tę formę dawnym imiesłowem przeszłym; już od bardzo odległych czasów imiesłów ten nie jest samodzielnie używany, a jeśli dzisiaj trafia się, to ze znaczeniem i odmianą przymiotnika, np. wytrwały, przebiegły, wzniosły, osiwały, zeschnięty i t. p.*

Formy: *będę pisać, będę pisał, pisać* będą są narówni używane i jednokowo poprawne.

Uwaga: Należy pamiętać, że formy takie, jak *napiszę, zrobię, pojadę* i t. p., mają wprawdzie znaczenie czasu przyszłego, ale są formami czasu teraźniejszego (por. 26).

31. Znaczenie form czasu przyszłego

(ćwicz. 81)

Forma czasu przyszłego ma znaczenie czasu przyszłego w stosunku do chwili mówienia, np. *będę pisać, będziemy siedzieć, będziesz rozmawiał*; lub w stosunku do czasu trwania innej czynności tego samego zdania złożonego, np. *Kolega pyta się, czy będę w domu. Kolega pytał się, czy będę w domu. Kolega zapytał się, czy będę w domu*. Czynność, o której mówi forma czasu przyszłego, jest wyrażona jako trwająca, nieskończona w przyszłości. Tworzy się też tylko od czasowników w postaci niedokonanej, np.

opowiadam — będę opowiadać; rysuję — będę rysować; widzę — będę widziała i t. p.

Jeśli chcemy wyrazić jakąś czynność, którą sobie wyobrażamy jako skończoną w przyszłości, używamy formy czasu teraźniejszego czasownika postaci dokonanej, np. *opowiem, narysuję, zobaczę* i t. p. (por. 26 b wiad.).

32. Budowa form trybu rozkazującego

(ćwicz. 82-86)

Z zestawienia:

<i>pisz</i>	<i>czytaj</i>
<i>niech pisze</i>	<i>niech czyta</i>
<i>pisz-my</i>	<i>czytaj-my</i>
<i>pisz-cie</i>	<i>czytaj-cie</i>
<i>niech piszą</i>	<i>niech czytają</i>

widać, że jest pięć form trybu rozkazującego. Dwie z nich w 3 os. l. poj. i l. mn. są dwuwyrazowe, złożone z partykuły *niech* lub *niechaj* i z formy 3 os. l. poj. lub l. mn. czasu teraźniejszego. Inne formy opierają się na temacie czasu teraźniejszego, a przybierają końcówki: *-e, -my, -cie*.

Ale sporo czasowników, których temat cz. ter. kończy się zbiegiem spółgłosek, przybiera końcówki: *-ij* lub *-yj, -ijmy* lub *-yjmy, -ijcie* lub *-yjcie*, np. *ciągnij, mniijmy, drzyjcie, wyjaśnij, zajmijmy*, i t. p. Przy niektórych czasownikach są w użyciu dwie formy równoległe, np. *wypełnij* lub *wypełń, przyjmij* i *przyjm, zrozum* i *zrozumiej*. Toteż w wątpliwościach dobrze będzie zająć do poradnika gramatycznego.

Osobliwe są formy trybu rozkazującego: *weź, weźmy, weźcie; chciej, chciejmy, chciejcie; miej, miejmy, miejcie*.

33. Znaczenie form trybu rozkazującego

(ćwicz. 87)

Formy trybu rozkazującego oznaczają najpospoliciej rozkaz osoby mówiącej i stąd właśnie ich nazwa, np. *idź! przynieś! stańmy! piszcie!* Rozkaz może przybrać łagodniejszy odcień życzenia. Na osobną uwagę zasługuje, że forma trybu rozkazującego ma czasem znaczenie prośby, np. *Przed Twe ołtarze zanosim błaganie, Ojczyznę wolną pobłogosław, Panie!*

34. Budowa form trybu przypuszczającego

(ćwicz. 89, 90)

Z zestawienia:

<i>piś-</i> , <i>piśa-</i> , <i>piśo-</i>	$\begin{cases} -bym \\ -byś \\ -by \end{cases}$	<i>piśali-</i> , <i>piśaly-</i>	$\begin{cases} -byśmy \\ -byście \\ -by \end{cases}$
---	---	---------------------------------	--

widać, że forma trybu przypuszczającego jest złożona z dawnego imiesłowu przeszłego (por. wiad. 30) i partykuły: *-by-*, przybierającej w 1 i 2 os. końcówki: *-m, -ś, -śmy, -ście*. Partykuła ta wraz z końcówkami jest ruchoma, czego dowodzą takie powiedzenia, jak np. *Dałbym ci zeszyt* albo *Zeszytbył ci dał* albo *Tobiebył zeszyt dał*. Poprawny akcent pada w tych formach na sylabę trzecią od końca w l. poj. i w 3 os. l. mn., a na czwartą od końca w 1 i 2 os. l. mn., więc *piśałbym, piśałabyś, piśalibyśmy, piśalybyście*.

35. Forma trybu przypuszczającego w odniesieniu do przeszłości

(ćwicz. 92)

Forma trybu przypuszczającego w odniesieniu do przeszłości przybiera jeszcze formy 3. osoby czasu przeszłego: *był, była, byli, były*, więc: *piśałbym był* lub *byłbym piśał, piśałabyś była* lub *byłabyś piśała, piśalibyśmy byli* lub *bylibyśmy piśali, piśalybyście były* lub *byłybyście piśały* i t. d.

36. Znaczenie formy trybu przypuszczającego

(ćwicz. 92-95)

Forma trybu przypuszczającego może oznaczać: a) **czynność** (stan), którą mówiący uważa za **przypuszczalną** i w rzeczywistości **możliwą**, np. *Na to pytanie dobrzebyś odpowiedział* (= mógłbym odpowiedzieć). *Jeżeli masz czas, przyszedłbyś do ciebie po południu* (= mógłbym przyjść). *Onby mi to z pewnością zrobił* (= mógłby zrobić). — b) **czynność** (stan), którą mówiący uważa **wprawdzie za przypuszczalną, ale ze znanych powodów za niemożliwą** w rzeczywistości, np. *Gdyby mi rodzice pozwolili, pojechałbym na wycieczkę* (ale „rodzice mi nie pozwolili i nie pojechałem“ albo „wiem, że mi nie pozwolą i nie pojadę“); — c) **czynność** (stan), której mówiący sobie **życzy**, np. *Siedzielibyście spokojnie! Nie opowiadałbyś bredni! Poszedłbym teraz na przechadzkę!* — d) **ogłędny, grzeczny sposób za-**

pytania, żądania, rady, np. *Prosiłbym cię o pożyczenie dwu złotych. Możeby mi pan powiedział, gdzie jest ulica Mickiewicza. Radbym się dowiedział, kiedy mnie odwiedzisz. Posłuchałbyś mnie.*

37. Imiesłów przymiotnikowy czynny i bierny

(ćwicz. 97, 98)

Imiesłów przymiotnikowy może być czynny i bierny. W imiesłowie przymiotnikowym czynnym odnajdujemy temat czasu teraźniejszego; oprócz niego występuje częśćka -ący, -ąca, -ące, np. *piszący, czytająca*. W imiesłowie biernym widzimy u jednych czasowników temat czasu przeszłego, a prócz niego częśćkę -ny, np. *śpiewa-ny, widzia-ny, bra-ny, malowa-ny*, lub rzadziej -ty, np. *skry-ty, ku-ty, umy-ty, zdar-ty, cię-ty*; u innych zaś czasowników odnajdujemy temat czasu teraźniejszego z częśćką -ony, np. *piecz-ony, wiedzi-ony, biel-ony, znudz-ony*, — lub -ęty np. *zwini-ęty, dotkni-ęty, połkni-ęty, uśmiechni-ęty, kopni-ęty*. Imiesłów przymiotnikowy przybiera końcówki odmiany przymiotnikowo-zaimkowej, np. *krzycząc-y, idąc-ego, siedząc-ej, skryt-yh, malowan-ymi*.

38. Imiesłów przysłówkowy współczesny i uprzedni

(ćwicz. 99)

W imiesłowie przysłówkowym współczesnym znajdujemy temat cz. ter.; prócz niego jest znamienna częśćka -ąc, np. *id-ąc, cierpi-ąc, robi-ąc, słysz-ąc, opowiadaj-ąc, umie-ąc*.

W imiesłowie przysłówkowym uprzednim znajdujemy temat cz. przeszł.; jeżeli ten temat kończy się na samogłoskę, występuje po nim częśćka -wszy, np. *wycierpia-wszy, zrobi-wszy, zrozumia-wszy, usłysza-wszy, ukry-wszy, odcia-wszy, klękna-wszy*; jeżeli zaś kończy się na spółgłoskę, występuje po temacie częśćka -wszy, np. *zaniós-lszy, przywióz-lszy, upiek-lszy, zdar-lszy, rzek-lszy, pomóg-lszy*.

39. Budowa bezokolicznika

(ćwicz. 101—102)

Formę bezokolicznika znamionuje końcówka -ć dodana do tematu cz. przeszł., np. *pisa-ć, czyta-ć, chwali-ć, liczy-ć, klękna-ć, pią-ć*. Niekiedy trafiają się w temacie bezokolicznika oboczności samogłoskowe i spółgłoskowe, np. *widzie-ć (widzia-ł), krzycze-ć (krzycza-ł), leż-ć (laz-ł), nieś-ć (nios-ła)*.

Osobliwości: 1) Czasowniki, których temat cz. przeszł. kończy się na -k lub -g, wymieniają w bezokoliczniku tę spółgłoskę na -c, np. rzekę (**rzek-ł**) *rzec*, strzegę (**strzeg-ł**) *strzec*. 2) Bezokolicznik czasowników, których temat cz. przeszł. kończy się na -t lub -d, ma zamiast tych spółgłosek -ś i nadto zwyczajną końcówkę -ć np. bodę (**bód-ł**) *bóść*, kradnę (**krad-ł**) *kraść*. Samogłoska tematu występuje nieraz w postaci obocznej, np. zamiętę (**zamiót-ł**) *zamieść*, wiodę (**wiód-ł**) *wieść*; także *siąde* ma bezokolicznik *siąść* (**siad-ł**). 3) Bezokoliczniki *mrzeć* (mrę), *przeć*, *trzeć*, *drzeć*, *wrzeć*, *źreć*, *pleć*, *mleć* mają zupełnie swoistą budowę, bo nie opierają się, ak widać, na temacie cz. przeszł.

40. Znaczenie bezokolicznika

(ćwicz. 103—104)

Pospolicie oznacza bezokolicznik czynność, nie podając, kto ją wykonuje, np. *pisać, czytać*, lub stan, nie podając, kto się w nim znajduje, np. *leżeć*, — i tem właśnie różni się od formy osobowej.

Niekiedy ma bezokolicznik znaczenie rozkazu, np.

Rejent też i Asesor chcieli końmi natrzeć;

Lecz Wojski wstrzymał, krzycząc: Wara! stać i patrzeć! —

Nie wychylać się! — Nie rozmawiać! i t. p.

41. Formy strony biernej

(ćwicz. 105—106)

Formy strony biernej są złożone z formy czasownika *być*, zostać i imiesłowu biernego danego czasownika, np. *jest wybrana, była wybrana, będzie wybrana, byłaby wybrana* niech będzie wybrana, być wybrana.

42. Formy strony zwrotnej

(ćwicz. 107—108)

Prócz znanych ci z dotychczasowego kursu gramatyki stron czynnej i biernej jest jeszcze t. zw. strona zwrotna czasownika; nazywa ona czynność, która przechodzi na jej wykonawcę, wraca do niego, np. *chwalić się, pocieszać się, obracać się, podpierać się, ruszać się*. Forma strony zwrotnej jest złożona z odnośnej formy strony czynnej i zaimka *się*, np. *obracam się, obracaj się, obracając się, obraćbym się*.

Trzeba jeszcze zauważyć, iż są czasowniki, które mają formę strony zwrotnej, t. zn. są złożone z zaimkiem *się*, ale mają znaczenie strony czynnej np. *modłę się, boję się, śmieję się, przypatruję się*, albo biernej, np. *dom buduje się, książka czyta się*.

43. Odmiana czasownika być

(ćwicz. 109, 110)

Odmiana czasownika *być* jest osobliwa. Opiera się ona na trzech tematach: a) W czasie teraźniejszym jest nim — *jest* — dla wszystkich osób z wyjątkiem 3 os. l. mn., której temat jest *-s-*. Końcówki w l. poj. są nam znane z opisu form czasu przeszłego: *jest-em, jest-eś, jest-ø*. Bywają też ruchome: *jam jest, tyś jest*. W l. mn. 1 i 2 os. *-eśmy, -eście*; w 3 os.: *-ą* b) Czas przeszły opiera się na temacie *by-* c) Czas przyszły ma temat *będ-*, np. *będ-e, będzi-esz*; na nim opiera się imiesłów przymiotnikowy czynny: *będący* i przysłówkowy współczesny: *będąc*; oboczna postać tego tematu *bądź-* wchodzi w skład trybu rozkazującego: *bądź, bądźmy, bądźcie*.

44. Formy: *pisano, mówiono, krzyknięto* i t. p.

(ćwicz. 111)

W zdaniach bezpodmiotowych używa się formy czasownika, która oznacza przeszłą czynność lub przeszły stan nieokreślonej bliżej trzeciej osoby; zbudowana jest ona jak imiesłów bierny z końcówką *-o*, np. *opowiada-n-o, pochwal-on-o, przyby-t-o*.

NAUKA O ZDANIU

45. Ogólna zasada wyróżniania i nazywania zdań podrzędnych

(ćwicz. 113—115)

Kiedy w ćwiczeniu 114 pytaliśmy ze stanowiska zdania nadrzędnego o całą treść zdania podrzędnego, przekonaliśmy się, że zdanie podrzędne odpowiada na te same pytania, którymi pytamy o części zdania pojedynczego. Wypowiada ono niejako tę część całem zdaniem. Dlatego też zdanie podrzędne bierze swoją nazwę od części zdania: podmiotowe; orzecznikowe; dopełnieniowe; przydawkowe; okolicznikowe: miejsca, czasu, sposobu, celu, przyczyny i t. d.

46. Rodzaje zdań podrzędnych ze względu na sposób połączenia ze zdaniem nadrzędnym

(ćwicz. 116)

Na łączność zdania podrzędnego z nadrzędnym może wskazywać: a) Spójnik, np. *że, iż, gdy, żeby, jeżeli, aby, gdyby* i t. p. Np. *Wiem, że to zrobię*. Takie zdanie podrzędne nazywamy **spójnikowym**. b) Zaimek względny w zdaniu podrzędnym; jest to zaimek rzeczowny, przymiotny lub przysłowny, któremu w zdaniu nadrzędnym odpowiada wyrażony lub tylko domyślny zaimek wskazujący, np. *ten — kto, to — co, ten — który, taki — jaki, tak — jak, tam — gdzie, wtedy — kiedy, dopóty — dopóki, tyle — ile, dlatego — dla czego, tem — im* i t. p. Np. *Wiem o tem, co zrobię. Kto wiatr sieje, zbiera burzę*. Takie zdanie podrzędne nazywamy **względnym**. c) Są wreszcie zdania złożone, których zespolenia nie wskazuje jakiś wyraz, np. *Wiem, kto to robi. Jestem ciekaw, jak to zrobię. Przypuszczam, kiedy to zrobię*. O tem, że takie zdania stanowią całość, poucza słuchacza swoisty sposób wymówienia zdania pierwszego, mianowicie z wzniesieniem się głosu ku jego końcowi, co zapowiada dalszy ciąg myśli zawarty w zdaniu następnym. Takie zdanie podrzędne nazywamy **bezsponikowym**.

47. Zdanie podrzędne podmiotowe

(ćwicz. 117, 118)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: *kto? co?* (jak o podmiot zasadniczy zdania pojedynczego), nazywa się zdaniem podrzędnym **podmiotowym**, np. 1. *Mnie się zdało (co?), że tam nad głową morze wiszące szalało*. 2. *Kto na wozie jedzie, często bywa pod wozem (kto?)*. 3. *Wiadomo (co?), czem dla kawy jest dobra śmietana*. — Jak widać z przykładów, zdanie podrzędne podmiotowe może być **spójnikowe** (1), **względne** (2), **bezsponikowe** (3).

48. Zdanie podrzędne dopełnieniowe

(ćwicz. 117, 118)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy tak samo, jak o jakikolwiek przypadek z wyjątkiem mianownika (więc jak o dopełnienie zdania pojedynczego), nazywa się zdaniem podrzędnym **dopełnieniowym**, np. 1. *Wszyscy odgadli (co?), że to wjazd księdza kwestarza*. 2. *Telimeną nie mogła pojąć (czego?), co to znaczy*. 3. *Ufam temu (komu?), kto mi dobrze życzy*. 4. *Nie*

wiem (czego?), komu teraz mam wierzyć. — Zdanie podrzędne dopełnieniowe może być **spójnikowe** (1), **względne** (2, 3), **bezsponikowe** (4).

49. Zdanie podrzędne przydawkowe

(ćwicz. 119, 121, 122)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: jaki? który? ile? w różnych przypadkach, liczbach i rodzajach (jak o przydawkę w zdaniu pojedynczym), **nazywamy zdaniem podrzędnym przydawkowym**, np. 1. *Cięto broniących się z taką wprawą i szybkością (z jaką?), że ruch szabel oko nie mogło pochwycić.* 2. *Od bitwy (której?), w której dziedzic zamku zginął, Gerwazy się odmienił.* 3. *Dostałeś tyle pieniędzy (ile?), ile żądałeś.* 4. *Pamiętam czasy (które?), kiedy do ojczyzny pierwszy raz zawitała moda francuszczyzny.* — Zdanie podrzędne przydawkowe może być **spójnikowe** (1), **względne** (2, 3), **bezsponikowe** (4).

50. Zdanie podrzędne orzecznikowe

(ćwicz. 120, 121, 122)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: czym? albo jaki? jaka? jakie? jacy? jakie? w połączeniu z osobową formą słowa *być*, *zostać* np. *czem jestem? jacy będziemy? czym została?* (jak o orzeczenie imienne w zdaniu pojedynczym), **nazywamy zdaniem podrzędnym orzecznikowym**, np. 1. *Takie było wrażenie (jakie było?), że wszyscy z zachwytu oniemieli.* 2. *Jestem tem (czem jestem?), czym być powinienem.* 3. *Dzisiaj już nie jesteś taki (jaki nie jesteś?), jakim bywałeś.* 4. *Jaki pan, taki kram (jaki?).* — W zdaniu podrzędnym orzecznikowym najczęściej opuszcza się formę osobową słowa *być*. — Zdanie podrzędne orzecznikowe, zresztą bardzo rzadko używane, może być **spójnikowe** (1), lub **względne** (2, 3, 4).

51. Zdanie podrzędne miejscowe

(ćwicz. 123, 124)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: gdzie? skąd? dokąd? którydy? (jak o okolicznik miejsca w zdaniu pojedynczym), **nazywamy zdaniem podrzędnym okolicznikowym miejsca**, krótko **miejscowym**, np. 1. *Tam siedł (dokąd?), gdzie ojczyny dobro upatrywał.* 2. *Przybywam stamtąd (skąd?), skąd wy pochodzicie.* Zdania podrzędne miejscowe są **względne**.

52. Zdanie podrzędne czasowe

(ćwicz. 123, 124)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: kiedy? odkąd? dopóki? (jak o okolicznik czasu w zdaniu pojedynczym), **nazywamy zdaniem podrzędnym okolicznikowym czasu**, krótko **czasowym**, np. 1. *Gdy tak były zajęte stołu strony obie, Tadeusz przyglądał się nieznanej osobie (kiedy?).* 2. *Ja tu będę pilnować zamku (dopóki?), aż roznędzie.* 3. *Naród żyje (dopóki?), dopóki jego język żyje.* 4. *Odkąd wyjechał z Polski, odtąd nie dał znaku życia (odkąd?).* Zdanie podrzędne czasowe może być **spójnikowe** (1, 2) lub **względne** (3, 4).

53. Zdanie podrzędne celowe

(ćwicz. 125)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: poco? naco? (jak o okolicznik celu w zdaniu pojedynczym), **nazywamy zdaniem podrzędnym okolicznikowym celu**, krótko **celowym**, np. 1. *Już gotowe stały cugi i podwody (poco?), aby każdego zawieźć do jego gospody.* 2. *Reszta spracowana szła spać wcześniej (poco?), ażeby przebudzić się zrana.* 3. *Nieprzyjaciół chciał odciągnąć wojska (naco?), aby owa posiłkowa jazda i wozy z żywnością mogły się dostać w obręb murów.* — Zdania podrzędne celowe są **spójnikowe**. — Na uwagę zasługuje, że czasownik orzeczenia w zdaniu celowym jest formą osobową, jeżeli podmiot zdania podrzędnego nie jest zarazem podmiotem zdania nadrzędnego (3); jeżeli zaś jest ten sam podmiot w zdaniu nadrzędnym i podrzędnym, czasownik orzeczenia zdania celowego może być formą osobową lub bezokolicznikiem (1, 2).

54. Zdanie podrzędne sposobu skutkowe i porównawcze

(ćwicz. 126—129)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: jak? (jak o okolicznik sposobu w zdaniu pojedynczym), **nazywamy zdaniem okolicznikowym sposobu**. Wyróżnić można dwa jego rodzaje: a) 1. *Szwedzi strzelali tak wytrwale (jak?), że ogień trwał przez całą noc.* 2. *Oddział ruszył z miejsca skokiem (jak?), aż ziemia zadrżała pod ciężkimi kopytami rajtarskich koni* — tu zdanie podrzędne mówi o skutku wywołanym przez treść zdania nadrzędnego i dlatego nazywa się **skutkowe**. Zdania skutkowe są **spójnikowe**. — b) 1. *Kraj cały tak gorzał wojną (jak?), jakby go kto smołą polał i zapalił.* —

2. *Gniew wielki, jak się zajął w mgnieniu oka, tak wywietrzył* (jak?), — tu treść zdania **nadrzędnego** staje się bardziej zrozumiałą i określoną przez **porównanie** jej z treścią zdania **podrzędnego**, które dlatego nazywa się **porównawczem**. Zdania porównawcze są najczęściej **względne**; przy porównaniu nierównego stopnia zdanie podrzędne zaczyna **spójnik**: *niż, niżeli, aniżeli, niżli*, np. *Obiadowano ciszej, niż się zwykle zdarza*.

55. Zdanie podrzędne przyczynowe

(ćwicz. 130, 131)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: *dłaczego?* (jak o okolicznik przyczyny zdania pojedynczego), nazywamy zdaniem podrzędnym okolicznikowym przyczyny, krótko **przyczynowem**, np. *Oleńka udała się bez niechęci do Taurogów* (dlaczego?), *bo je wolała od ohydnych Kiejdan*. *Począłem się nieco niecierpliwić* (dlaczego?), *gdyż trzeba było czekać bezczynnie*. *Chciał się skąpy obwiesić* (dlaczego?), *że talara stracił*. — Zdania przyczynowe są **spójnikowe**.

56. Zdanie podrzędne warunkowe

(ćwicz. 132)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: *pod jakim warunkiem?*, nazywamy zdaniem warunkowym. Mówi ono o jakimś fakcie, który musi wprzód się dokonać, aby się stało to, co stanowi treść zdania nadrzędnego, np. 1. *Jeżeli będę miał czas, przyjdę do ciebie* (pod jakim warunkiem?). 2. *Jeśli zechcesz, to zrobisz* (pod jakim warunkiem?) 3. *Gdybym miał czas, byłbym cię odwiedził* (pod jakim warunkiem?), 4. *Zrobisz to* (pod jakim warunkiem?), *byleś tylko chciał*. 5. *Chybabym zachorował, to nie przyjdę do ciebie*. 6. *Chcesz, to idź*. 7. *Chciej silnie, a wykonasz swoje zamiary* (pod jakim warunkiem?). — Zdanie warunkowe jest najczęściej **spójnikowe** (1, 2, 3, 4, 5), wyjątkowo **bezpójnikowe** (6, 7).

57. Zdanie podrzędne przyzwolone

(ćwicz. 133)

Zdanie podrzędne, o które ze stanowiska zdania nadrzędnego pytamy: *mimo co?*, nazywamy zdaniem podrzędnym przyzwolonym. Mówi ono o jakimś fakcie, którego nie oczekiwaliśmy ze względu na treść zdania nadrzędnego, np. 1. *Tak Hrabia był ostrożny*

(mimo co?), choć go nikt nie śledził. 2. *Chociaż Wojski Sędziemu był daleki krewny, o zdrowie przyjaciela był niezmiernie dbały* (mimo co?). 3. *Radź mu dobrze, on trwa przy swoim* (mimo co?). — Zdanie przyzwolone jest najczęściej **spójnikowe** (1, 2), rzadziej **bezpójnikowe** (3).

58. Rodzaje zdań współrzędnie złożonych

(ćwicz. 135—138)

Rozróżnić można zdania współrzędnie złożone: a) **łączne**, którego zdania pojedyncze są zespolone na tej podstawie, że ich **treści rozgrywają się w tym samym czasie lub w tej samej przestrzeni**, np. 1. *Odezwiał się dzwon dworski i zaraz wśród lasu cichego pełno było krzyku i hałasu*. 2. *Dzwon wciąż dzwonił i echem z głębi cichych lasów odezwiało się tysiąc krzyków i hałasów*. 3. *Robak często chadzał nocą do karczmy, tajnie z żydem się naradzał o ważnych rzeczach*. 4. *Bliżej siedzi wiewiórka, orzech w łapkach trzyma*. — b) **przeciwstawne**, którego zdania pojedyncze są zespolone na tej podstawie, że mówiący widzi **między ich treściami przeciwieństwo**, np. 5. *Pan Longinus wypalił po dwakroć z pistoletów, ale wystrzałów tych nie mogli już dosłyszeć towarzysze w polskim obozie*. 6. *Szukałeś wzroku mego, teraz go unikasz, szukałeś rozmów ze mną, dziś uszy zatykasz*. 7. *Miałem wyjechać na wieś, musiałem jednak zostać w mieście przy chorym ojcu*. 8. *Czytaj albo pisz!* — c) **wynikowe**, którego zdania pojedyncze są zespolone na tej podstawie, że **treść zdania drugiego jest następstwem treści zdania pierwszego**, wynika i pochodzi z niej, np. 9. *Tej sceny Hrabia nie pojął, nie znał wiejskiego zwyczaju, więc zdziwiony niezmiernie biegł pędem do gaju*. 10. *Chorowałem, przeto nie mogłem być w szkole*. 11. *Jesteś przyjacielem, nie odmów mi tej przysługi*. 12. *Sam sobie winieneś, nie narzekaj*.

59. Sposób połączenia zdań współrzędnie złożonych

(ćwicz. 139)

Zdania współrzędnie złożone mogą być **spójnikowe** (por. 1, 2, 5, 7, 8, 9, 10, 11 wiad. 58), lub **bezpójnikowe** (por. 3, 4, 6, 12, wiad. 58).

60. Imiesłowowy równoważnik zdania w zdaniu złożonym

(ćwicz. 140)

W zdaniu złożonym może pojawić się jako równoważnik zdania pojedynczego imiesłów przysłówkowy z zależniami od siebie składniowo wyrazami, np. 1. *Dalej, z rowu wybiegłszy,*

strumień na równinie rozkręca się (gdy). 2. *Telimena, z dzikiej młodzień-
ca postawy zgadując rozpacz, przeleżała się* (ponieważ). 3. *Sędzia,
powinność znając gospodarza, stał w progu witac gościa* (ponieważ).
4. *Tadeusz, kułak przycisnąwszy na schylonem czole, biegł ku łąkom*
(tak, że). 5. *Klucznik, zamknawszy oczy, leżał nieczuły* (i). 6. *Poprzez
liście i igły sosen wchodziły coraz czerwieniejsze promienie słońca, pokrywając
grunt leśny wielkimi, złotymi plamami* (i). — Nazwiemy go imie-
słowowym równoważnikiem zdania.

61. Zdanie wieloczłonowe i jego rozbiór

(ćwicz. 142, 143)

Zdanie, w którego skład wchodzi więcej niż dwa zdania po-
jedyncze, nazywamy zdaniem wieloczłonowym. Zdanie wielo-
członowe może być współrzędnie lub podrzędnie złożone. Przy
rozbiórze składniowym zdania wieloczłonowego podrzędnego należy
wyszukać: 1. zdanie główne; 2. zdanie bezpośrednio od niego zależne,
t. zn. które swoją treścią odpowiada na pytanie postawione ze stanowiska
zdania głównego; 3. zdanie bezpośrednio zależne od zdania, o którym
mowa pod 2); 4. zdanie bezpośrednio zależne od tego, o którym mowa
pod 3) i t. d. Dopytując się o badane zdanie ze stanowiska zdania bezpo-
średnio nadrzędnego, rozpoznajemy jego rodzaj znaczeniowy. Ponadto
określamy sposób połączenia zdania podrzędnego z nadrzędnym. Np.

- I. (1) *Gdy zbliżała się ta chwila*, (2) *kiedy mszę przerwać miano dla do-
pełnienia koronacji*, (3) *król zszedł z tronu*, (4) *na którym obok
małżonki siedział*.

Zdanie główne: *król zszedł z tronu*

kiedy?

jakiego?

gdy zbliżała się ta chwila

na którym obok małżonki siedział

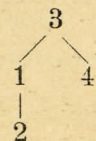
(zd. czasowe, spójnikowe)

(zd. przydawkowe, względne)

która?

kiedy mszę przerwać miano dla dopełnienia koronacji

(zd. przydawkowe, spójnikowe)

- II. (1) *Kto kochał tylko wiatr i skały*, (2) *od skał i wichru li ma prawo
żądać*, (3) *aby go żałowały*, (4) *kiedy pod zimną legnie trawą*.

Zdanie główne: *od skał i wichru li ma prawo żądać*

kto?

czego?

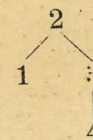
kto kochał tylko wiatr i skały

aby go żałowały

(zd. podmiotowe, względne)

(zd. dopełnieniowe, spójnik.)

kiedy?

kiedy pod zimną legnie trawą

(zd. czasowe, spójnikowe)

- III. (1) *Przed burzą bywa chwila cicha i ponura*, (2) *kiedy*, (3) *nad głowy
ludzi przyleciawszy*, (2 c.d.) *chmura stanie* (4) *i* (5) *grożąc twarzą*,
(4 c.d.) *dech wiatrów zatrzyma*, (6) *milczy*, (7) *obiega ziemię błyska-
wic oczyma*, (8) *znacząc te miejsca*, (9) *gdzie wnet ciśnie grom po
gromie*.

Zd. główne: *przed burzą bywa chwila cicha i ponura*

kiedy?

kiedy chmura stanie *i dech wiatrów zatrzyma* *milczy* *obiega ziemię*

błyskawic oczyma

(zdania podrzędne czasowe względem siebie współrzędne łączne)

kiedy?

jak?

jak?

*nad głowy ludu przy-
leciawszy*

grożąc twarzą

znacząc te miejsca

(równoważnik imie-
słowowy zd. czaso-
wego)

(imiesłowowy rów-
noważnik zd. spo-
sobowego)

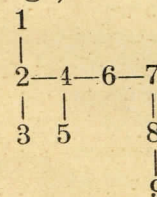
(imiesłowowy rów-
noważnik zd. spo-
sobowego)

które?

gdzie wnet ciśnie grom

po gromie

(zd. przydawkowe)

Część trzecia

WIADOMOŚCI Z LAT POPRZEDNICH

A) SPIS WIADOMOŚCI W PORZĄDKU ALFABETYCZNYM

Bezdźwięczne głoski	4	Okolicznik przyczyny	31
Bezokolicznik	17	Okolicznik sposobu	31
Czas przeszły	18	Określenie	29
Czas przyszły	18	Orzeczenie	27
Czas teraźniejszy	18	Orzeczenie czasownikowe	27
Czasowniki	6	Orzeczenie imienne	27
Częstki słowotwórcze	8	Orzeczenie nierozwinięte	27
Części mowy	6	Orzeczenie rozwinięte	27
Dopełnienie	32	Orzeczenie zasadnicze	27
Dopełnienie bliższe	32	Orzecznik	27
Dopełnienie dalsze	32	Otwarta sylaba	2
Dźwięczne głoski	4	Partykuły	6
Formy czasownika	17	Podmiot	25
Formy osobowe	17	Podmiot domyślny	25
Głoski	1	Podmiot logiczny	25
Imiesłów przymiotnikowy	17	Podmiot nierozwinięty	25
Imiesłów przysłówkowy	17	Podmiot rozwinięty	25
Imiona własne	6	Podmiot zasadniczy	25
Konjugacja	22	Postać dokonana	21
Końcówka	12	Postać niedokonana	21
Końcówki równoległe	14	Przednie samogłoski	4
Liczebniki	6	Przedniojęzykowe spółgłoski	4
Litery	1	Przedrostek	8
Łącznik	27	Przydawka	30
Miękkie spółgłoski	4	Przydawka dopełniaczowa	30
Narządy mowne	3	Przydawka przyimkowa	30
Nosowe głoski	4	Przydawka przymiotna	30
Odmiana liczebników	16	Przydawka rzeczowna	30
Odmiana przymiot.- zaimkowa	15	Przyimki	6
Odmiana rzeczownika	14	Przymiotniki	6
Okolicznik	31	Przyrostek	8
Okolicznik celu	31	Przysłówki	6
Okolicznik czasu	31	Rdzeń	8
Okolicznik miejsca	31	Rodzaje głosek	4

Rodzina wyrazów	7	Wyrazy przyswojone	11
Równoważnik zdania	24	Wyrazy tłumaczone	11
Rzeczowniki	6	Wyrazy zapożyczone	11
Samogłoski	4	Zaimki przymiotne	6
Spójniki	6	Zaimki przysłówne	6
Spółgłoski	4	Zaimki rzeczowne	6
Strona bierna	20	Zamknięta sylaba	2
Strona czynna	20	Zanik dźwięczności spółgłoski	5
Sylaba	2	Zdanie	23
Średniojęzykowe spółgłoski	4	Zdanie bezpodmiotowe	26
Temat	12	Zdanie główne	36
Tematy oboczne	13	Zdanie nadrzędne	34
Tryb orzekający	19	Zdanie oznajmujące	23
Tryb przypuszczający	19	Zdanie poboczne	36
Tryb rozkazujący	19	Zdanie podrzędne	34
Twarde spółgłoski	4	Zdanie podrzędnie złożone	34
Tylne samogłoski	4	Zdanie pojedyncze	33
Tylnojęzykowe spółgłoski	4	Zdanie pytające	23
Upodobnienie międzywyrazowe	5	Zdanie rozkazujące	23
Upodobnienie spółgłosek pod względem dźwięczności	5	Zdanie współrzędnie złożone	35
Uproszczenie grupy spółgłoskowej	5	Zdanie wykrzyknikowe	23
Ustne głoski	4	Zdanie złożone	33
Wargowe spółgłoski	4	Zgłoska	2
Wykrzykniki	6	Znaczenie etymologiczne	9
Wymowa samogłosek nosowych	5	Znaczenie przenośne	10
Wyraz	6	Znaczenie realne	9
Wyrazy obce	11	Znaczenie właściwe	10
		Znaczeniowe rodzaje zdania	23
		Związek w zdaniu	28

B) SZCZEGÓŁOWY PRZEGLĄD

I. WIADOMOŚCI O GŁOSCE

1. Głoska i litera

Najmniejszymi częstkami wymawianiowemi wyrazu mówionego są głoski, np. *cz-a-s*, *m-e-ś-ć-i-n-a*. Najmniejszymi częstkami wyrazu pisanego są litery, np. *c-z-a-s*, *m-i-e-ś-ć-i-n-a*. Nie należy mieszać głosek i liter: głoski się wymawia i słyszy, litery się pisze i czyta. Nie- kiedy wyraz ma więcej liter niż głosek, np. *cz-a-s* — trzy głoski, ale *ce, zet, a, es* — cztery litery.

2. Sylaba

Wyraz można rozłożyć na częstki wymawianiowe zwane sylabami (zgłoskami), np. *so-bo-ta*, *po-nie-dzia-tek*, *od-po-wie-dzia-łość*. Sylaba zakończona na samogłoskę nazywa się otwartą, na spółgłoskę — zamkniętą.

3. Narządy mowne

Narządami mownymi są: płuca, tchawica z krtanią i więzadłami głosowymi; jama gardłowa; jama ustna, a w niej: wargi, zęby, dziąsła, podniebienie twarde i miękkie z języczkiem, język (przednia, środkowa i tylna jego część); jama nosowa.

4. Rodzaje głosek

Głoski dzielimy przedewszystkiem na samogłoski (*a, e, i, y, o, u* pisane też *ó, ę, q*) i spółgłoski (wszystkie inne). Każda głoska ma swoiste brzmienie dzięki temu, że ją wytwarzają w osobliwy sposób pewne narządy mowne. Na tej podstawie można dokonać dalszego podziału wszystkich głosek na nosowe (bo powstają przy udziale jamy nosowej: *ę, q, m̃, m, n, ñ*) i ustne (bo powstają tylko w jamie ustnej — wszystkie inne); dźwięczne (kiedy więzadła głosowe w krtani drgają: *b, b̃, w, w̃, m, m̃, d, z, dz, ł, r, n, ż [rz], dż, l, ż, dż, j, ñ, g, g̃* i wszystkie samogłoski) oraz bezdźwięczne (kiedy więzadła głosowe w krtani są w spoczynku: *p, p̃, f, f̃, t, s, c, sz, cz, ś, ś̃, k, k̃, ch, ch̃*). Ponadto dzielimy samogłoski na przednie *i, y, e, ę* oraz tylne *a, o, u* (*ó, q* — zależnie od poziomego ruchu języka; spółgłoski zaś na wargowe: *b, b̃, p, p̃, w, w̃, f, f̃, m, m̃*; przedniojęzykowe *d, t, z, s, dz, c, ł, r, n, ż (rz), sz, dż, cz*; średniojęzykowe: *l, ż, ś, dż, ć, j, ñ*; tylnojęzykowe: *g, k, g̃, k̃, ch, ch̃* — zależnie od tego, który narząd przedewszystkiem daną spółgłoskę wykonuje; są wreszcie spółgłoski miękkie: *b̃, p̃, w̃, f̃, m̃, l, ż, ś, dż, ć, j, ñ, g̃, k̃, ch̃* i twarde — wszystkie inne.

5. Wymowa a pisownia

Nie wymawiamy wszystkich głosek w wyrazach tak, jak je piszemy, ani nie zapisujemy dokładnie wszystkiego tak, jak wymawiamy. Z ważniejszych przyczyn tego stanu należy wymienić: 1. Zanik dźwięczności spółgłoski na końcu wyrazu (z wyjątkiem *l, r, ł, n, m, ñ, j*), np. *dąb, rękaw, lud*. — 2. Upodobnienie pod względem dźwięczności spółgłoski poprzedzającej do następującej (z wyjątkiem *r, l, ł, m, n, ñ, j*), np. *łódka* (tk), *prośba* (żb). — 3. Upodobnienie pod względem dźwięczności spółgłosek *rz, w, w̃*, do poprzedzającej spółgłoski bezdźwięcznej, np. *trzy* (tsz), *chwalić* (chf), *chwila* (chf). — 4. Wymowę samogłosek *ę, q* przed wargowymi najczęściej jak *em, om*; przed przedniojęzykowymi jak *en, on*; przed średniojęzykowymi jak *eń, oń*; przed tylnojęzykowymi jak *en, on* z *n* tylnojęzykowem. Tylko przed *w, f, z, s, sz, ś, ch* słyszymy czyste *ę, q*. — 5. Uproszczenie grupy spół-

głoskowej, z powodu którego nieraz znika jedna spółgłoska, np. *krako(w)ski, niós(ł), pier(w)szy*. — 6. Upodobnienie międzywyrazowe pod względem dźwięczności spółgłoski kończącej wyraz do głoski zaczynającej wyraz następujący, np. *lud-polski* (lutpolski), *kot-biały* (kodbiały), *lud-angielski* (ludangielski albo lutangielski); szczegóły patrz Z. Klemensiewicz, *Język polski dla klasy II gimn.*, strona 26.

II. WIADOMOŚCI O WYRAZIE

6. Wyrazy i części mowy

W mowie posługujemy się najrozmaitszymi wyrazami. Gramatyka dzieli je na t. zw. części mowy. Oto one:

1. Rzeczowniki odpowiadają na pytanie *kto? co?*, oznaczają istoty żyjące, rzeczy, pojęcia i t. d., np. *żołnierz, koń, dąb, książka, piękność*; wśród rzeczowników wyróżniają się t. zw. imiona własne, np. *Mickiewicz, Adam, Warszawa, Wisła, Zawrat, Potop*.

2. Zaimki rzeczowne zbliżone znaczeniem do rzeczowników, ale bardziej ogólnikowe, mniej określone, np. *on, ktoś, ja, nikt, to*.

3. Przymiotniki odpowiadają na pytania *jaki? jaka? jakie?*, oznaczają właściwość osoby, rzeczy i t. d. i dlatego łączą się z rzeczownikami, np. *dobry ojciec, ładna książka, polskie zadanie*.

4. Zaimki przymiotne zbliżone znaczeniem do przymiotników, ale bardziej ogólnikowe, mniej określone, np. *taki, tamten, jakiś, który, mój*.

5. Przysłówki odpowiadają na pytania *jak? kiedy? gdzie?* i t. p., są nieodmienne, łączą się z czasownikami, przymiotnikami, innymi przysłówkami, np. *ładnie, wczoraj, blisko*.

6. Zaimki przysłówne zbliżone znaczeniem do przysłówków, ale bardziej ogólnikowe, mniej określone, np. *tak, wtedy, stamtąd, dopóki? poco?*

7. Liczebniki oznaczają liczbę, ilość, porządek liczbowy, odpowiadają na pytania *ile? ilu? który z rzędu? iloraki? ile razy?* i t. d. np. *pięć, jedna piąta, półpięta, pięciu, piąty, pięcioraki, pięciokrotny, pięciokrotnie*.

8. Czasowniki oznaczają czynność, np. *pisać, czytać, biegać*, — lub stan, np. *leżeć, wisieć, chorować, rósć*.

9. Przyimki są nieodmienne, stanowią nierozdzielną całość znaczeniową z rzeczownikiem lub zaimkiem rzeczownym, np. *do, od, przy, z, u, w, nad, o, bez*.

10. Spójniki są nieodmienne, łączą dwa wyrazy lub dwa zdania, np. *i, a, ale, bo, że, gdy, jeżeli*.

11. Wykrzykniki są nieodmienne, zaznaczają radość, żal, obawę, podziw, niezadowolenie mówiącego, zwracają na niego uwagę, np. *ach, hej, ha, och, hm, je, hop, hola, halo*.

11. Partykuły są nieodmienne, wzmacniają rozkaz, życzenie, np. *daj-no, no daj, daj-że*, lub zaznaczają pytanie: np. *czy przyjdiesz? zrobisz-li?*

7. Rodzina wyrazów pokrewnych

Wyrazy tworzą rodziny na podstawie podobieństwa głównego znaczenia i postaci, np. *stróż, stróżka, stróżować, stróżowanie; uczeń, uczennica, uczony, uczyć, nauka, naukowy, nauczka, pouczyć, nauczyciel*.

8. Częstki słotwórcze

Na tle rodziny wyrazów pokrewnych wyodrębniają się trzy częstki słotwórcze wyrazu: rdzeń, przyrostek, przedrostek. Rdzeń jest wspólny całej rodzinie, zawiera jej główne, podstawowe znaczenie i ma taką samą lub podobną postać we wszystkich wyrazach rodziny, np. *stróż-, ucz- i uk-*. Przyrostek występuje po rdzeniu różnych rodzin, np. *stol-arz, pis-arz, mal-arz; ocz-ko, słów-ko, kół-ko*. Przedrostek występuje przed rdzeniem różnych rodzin, np. *od-dać, od-bić, od-rysować, od-pisać, od-liczyć; za-dać, za-bić, za-pisać*. Przyrostek i przedrostek wpływają na szczegółowe znaczenie wyrazu, którego znaczenie ogólne, podstawowe zawarte jest w rdzeniu.

9. Znaczenie realne i etymologiczne wyrazów

Każdy wyraz, który rozumiemy, ma dla nas jakieś znaczenie, to jest zdajemy sobie sprawę z tego, że oznacza jakiegoś człowieka, jakąś rzecz, właściwość, czynność i t. d. To znaczenie wyrazu nazywamy realnem. Znaczenie niektórych wyrazów możemy wywieść z ich słotwórczej budowy, np. *kłódka* to „mała kłoda“ (kloc drzewa łupany na dwoje z otworami, w które zamykano przestępców), bo z zestawienia: *muszka, krówka, rączka, łapka* i t. p. wynika, że przyrostek *-ka* ma znaczenie pomniejszające. Takie znaczenie wyrazu, wysnute z jego budowy słotwórczej, nazywamy etymologicznem; objaśnia je *Słownik etymologiczny języka polskiego* A. Brücknera.

10. Właściwe i przenośne znaczenie wyrazów

Rozróżnić można właściwe i przenośne znaczenie wyrazu. Znaczenie właściwe jest potoczne, pospolite, dosłowne; narzuca się nam ono, gdy słyszymy dany wyraz, np. *aksamitny* — „z aksamitu“, *czarny* — „przeciwny białemu“. Znaczenie przenośne jest różne od potocznego, niezwykle; uwydatnia się ono dopiero w związku danego wyrazu z innym, np. *aksamitny głos* — miękki, pieszczotliwy, *czarna rozpacz* — ogromna.

11. Wyrazy zapożyczone

Obok wyrazów rodzimych jest w polszczyźnie dużo zapożyczonych. Uderzają nas one zazwyczaj już samem brzmieniem, a i z ich budowy słotwórczej często nie zdajemy sobie sprawy, np. *agitacja, anatomja, budżet, biuletyn*. Ze względu na stopień obcości rozróżnić można trzy grupy wyrazów zapożyczonych: 1. obce, których i postać zewnętrzna i znaczenie narzuca się nam jako coś cudzego, np. *adjutant, tramwaj, sztandar*; 2. przyswojone, które swoją postacią głoskową upodobniły się do wyrazów rodzimych, np. *pieniądz, kościół, rada, szkoda*; 3. tłumaczone, które są zbudowane z rodzimych częstek słotwórczych, ale wedle obcego wzoru, np. *parowóz* (Dampfwagen). — Wyrazy zapożyczone dostały się i wciąż przenikają do naszego języka z powodu kulturalnych stosunków Polaków z innemi narodami. *Słownik 31.000 wyrazów obcych* M. Arcta pouczy cię szczegółowo o znaczeniu i pochodzeniu wyrazów zapożyczonych w polszczyźnie.

12. Temat i końcówka

Tematem jest początkowa część odmieniającego się wyrazu, w której zawiera się jego znaczenie, a która we wszystkich formach fleksyjnych jest taka sama lub podobna. Np. tematem rzeczownika *dusza* jest *dusz-*; przymiotnika *cudzy* — *cudz-*; zaimka *jaki* jak', *jak-*, *jac-*; liczebnika *trzecia* — *trzeć-*; czasu ter. *piszę* *pisz-*. Kończówką jest końcową częścią odmieniającego się wyrazu, pozostałą po odcięciu od tematu, np. w poprzednich wyrazach: *-a, -y, -i, -a, -e*, a służy do uwydatnienia danej formy fleksyjnej, np. dopełniacza l. poj., 2 os. l. poj. czasu terażniejszego

13. Tematy oboczne

Zmieniające się, a więc tylko podobne postaci tematu tego samego wyrazu nazywamy jego tematami obocznymi. Najczęściej tematy oboczne różnią się: a) samogłoskami, np. *kościół: kościoła: kościoła; lato: lecie; ząb: zęby*; b) e ruchomem, np. *sen: snu, żaden: żadnego*; c) spółgłoską twardą w jednym, miękką w drugim temacie, np. *brat: bracie; pan: panie; łoża: łozie*; d) spółgłoską twardą w jednym, inną twardą *c, dz, sz, rz, ż*, *cz* w drugim temacie, np. *bór: borze; mucha: musze; człowiek: człowiecze; bóg: boże; matka: matce*.

14. Odmiana rzeczownika

Są cztery główne odmiany rzeczownika: I męska, II nijaka, III żeńska samogłoskowa, IV żeńska spółgłoskowa. Rzeczowniki należące do tej samej odmiany mają nieraz w tym samym

przypadku różne końcówki równoległe, np. *pana* ale *ryżu*, *panu* ale *ryżowi*, *panowie* ale *chłopi*. Kończówki równoległe mogą zależeć: a) od głoskowej jakości tematu; b) od znaczenia; c) od odziedziczonego zwyczaju (szczegóły patrz Z. Klemensiewicz Język polski dla klasy I gimn. strona 46).

15. Odmiana przymiotnikowo-zaimkowa

Wszystkie przymiotniki, olbrzymia większość zaimeków, liczebniki porządkowe, imiesłowy przymiotnikowe odmieniają się prawie tak samo, t. zn. przybierają te same końcówki w odmianie: a) rodzaju męskiego, b) rodzaju żeńskiego, c) r. nijakiego l. poj. d) r. męsko-osobowego, e) r. rzeczowego l. mn. Także w odmianie przymiotnikowo-zaimkowej trafiają się końcówki równoległe zależnie od głoskowej jakości tematu (szczegóły patrz Z. Klemensiewicz Język polski dla klasy II gimn. str. 28—31).

16. Odmiana liczebników

Liczebniki 2, 3 i 4; od 5 wzwyż; 1000; zbiorowe i ułamkowe mają każdy swoistą odmianę; szczegóły patrz Z. Klemensiewicz Język polski dla II klasy gimn. str. 31—34).

17. Formy czasownika

Są cztery główne formy czasownika: 1) Forma osobowa oznacza czynność wykonywaną przez kogoś lub przez coś, albo stan, w którym ktoś lub coś się znajduje; są formy osoby pierwszej *czytam*, *czytamy*, drugiej *czytasz*, *czytacie*, trzeciej *czyta*, *czytają* w obu liczbach. — 2) Bezokolicznik oznacza czynność, nie podając, kto ją wykonuje, np. *czytać*, lub stan, nie podając, kto się w nim znajduje, np. *leżeć*. — 3) Imiesłów przymiotnikowy oznacza czynność lub stan, które stanowią czyjąś właściwość, np. *czytający chłopiec*, *leżące drzewo*. — 4) Imiesłów przysłówkowy oznacza czynność lub stan, które towarzyszą innej czynności lub innemu stanowi. Jeżeli czynność (stan) wyrażona w imiesłowie jest równoczesna z tą drugą czynnością, imiesłów nazywamy współczesnym; jeśli zaś jest od niej wcześniejsza, imiesłów nazywa się uprzednim. Przykłady a) imiesłowa współczesnego: *idąc rozmawiam*; *idąc rozmawiałem*; *idąc będę rozmawiał*; b) imiesłowa uprzedniego: *nauczywszy się, idę*; *nauczywszy się, pójdę*; *nauczywszy się, poszedłem* (nauczenie się wyprzedziło pójście).

18. Czasy

Z formy osobowej czasownika można się dowiedzieć, w jakim czasie czyjaś czynność (stan) trwa. Są trzy czasy: teraźniejszy *czytam*, przeszły *czytałem*, przyszły *będę czytał*, *przeczytam*.

19. Tryby

Forma osobowa czasownika może w trojaki sposób oznaczać czynność lub stan, a ten sposób nazywa się trybem. Najczęściej używa się trybu orzekającego, kiedy oznajmia się o czyjejś rzeczywistej czynności (stanie), np. *czytam*, *leżymy*. Trybu rozkazującego używamy, kiedy domagamy się, żeby ktoś pewną czynność wykonał lub w pewnym stanie się znalazł, np. *pisz!* *leżcie!* — Tryb przypuszczający oznacza czynność (stan), która nie dzieje się rzeczywiście, ale mogłaby lub powinna się dziać, np. *czytałbym*, *leżelibyście*.

20. Strony

Dwie są główne strony czasownika: czynna i bierna. Czasownik w stronie czynnej oznacza czyjąś własną czynność lub stan, np. *chodzę*, *rysuję*, *biegałbyś*, *leżący*, *chorować*. Czasownik w stronie biernej oznacza czyjś stan spowodowany cudzą czynnością, np. *jestem chwalony*, *książka jest przeczytana*, *niech będzie sławiony*, *zarysowany papier*, *być oskarżonym*.

21. Postaci

Dwie są główne postaci czasownika: niedokonana i dokonana. Czasownik dokonany oznacza czynność (stan) skończoną, np. *napiisałem*, *napiszę*, *opowiedz*, *przeczytać*, *narysowany*, *przyjechawszy*. Czasownik niedokonany oznacza czynność (stan) nieskończoną, np. *piszę*, *pisałem*, *będę pisać*, *opowiadaj*, *czytać*, *rysowany*, *jadąc*.

22. Konjugacja

Ten sam czasownik może wystąpić w postaci: formy osobowej, bezokolicznika, imiesłowa przymiotnikowego, imiesłowa przysłówkowego. Formy osobowe są trzy w obu liczbach. Ponadto czasownika można użyć w trzech czasach, w trzech trybach. Wiele czasowników ma dwie strony. Te liczne a rozmaite formy składają się na pełną odmianę tego samego czasownika, którą nazywa się konjugacją.

III. WIADOMOŚCI O ZDANIU

23. Zdanie i jego znaczeniowe rodzaje

Kiedy mówimy: *Idę*. *Siadaj!* *Przyjdziesz?* *Pojadę na ferie do Zakopanego* i t. p. — wypowiadamy zdania. Ze względu na treść, jaką zdanie zawiera, i zamiar, z jakim je wypowiadamy, można rozróżnić: a) zdanie oznajmujące, w którym mówiący spokojnie oznajmia słuchaczowi to, o czym myśli, np. *Idę*. *Pojadę na ferie do Zakopanego*. — b) zdanie pytające, którym mówiący dopytuje się o coś słuchacza, np. *Przyjdziesz?*

Jakie książki lubisz czytać? c) zdanie rozkazujące, w którym mówiący rozkazuje, żąda, prosi i t. p., np. *Siadaj! Bądźmy uprzejmi! Oby się spełniły twoje pragnienia!* — d) zdanie wykrzyknikowe, którym mówiący wyraża swoją radość, smutek, trwogę, gniew i t. p., np. *Jedziemy na wycieczkę! Wszystko przepadło!*

24. Równoważniki zdania

Takie zwroty, jak np. *Ojciec chory. Zadanie napisane? Kto tam? To twoje? Ostrożnie! Siadać!* — nazywamy równoważnikami zdania. Wyrażają one również oznajmienie myśli, pytanie, rozkaz, wzruszenie, a tem się różnią od zdań, że nie zawierają osobowej formy czasownika w orzeczeniu.

25. Podmiot

W zdaniu wypowiadamy się o kimś lub o czymś. Ten wyraz lub te wyrazy, które mówią, o kim lub o czym wypowiadamy się w zdaniu, nazywa się podmiotem, np. *Rzeka płynie. — Rzeka Wisła wpada do morza Bałtyckiego. — Spłonął dom rodziców naszego kolegi.* — Podmiot jednowyrazowy nazywa się nierozwiniętym, podmiot wielowyrazowy rozwiniętym. Niezbędny wyraz podmiotu rozwiniętego nazywa się podmiotem zasadniczym (*rzeka, dom*). Najpospoliej i najpowszechniej wyrażamy podmiot rzeczownikiem lub zaimkiem rzeczownym w mianowniku. Zdarza się, że podmiotu wogóle nie wyrażamy, np. *Czytam. Piszesz. Idziemy. Ojciec wrócił do domu; teraz śpi.* — bo sama treść danego zdania lub sąsiednich dostatecznie wskazuje podmiot; dlatego nazywa się go podmiotem domyślnym. W nielicznych wypadkach podmiot zasadniczy wyrażamy innym przypadkiem niż mianownik, np. *Brakło tchu. Niema czasu. Pięć dni minęło;* nazywają go podmiotem logicznym.

26. Zdania bezpodmiotowe

Trafiają się zdania, w których niema podmiotu i nie można się go domyślić. Mówią one najczęściej: a) o różnych zjawiskach przyrody, np. *Błyska się. Marznie.* — b) o cielesnych i duchowych dolegliwościach człowieka, np. *Zabolało w boku. Zachciało się jeść.* — c) o czynnościach, których sprawca jest nieznany lub nie chce się go nazwać, np. *Wodzowi doniesiono o zbliżaniu się nieprzyjaciół. Latem chętnie odbywa się wycieczki.* — Takie zdania nazywa się bezpodmiotowymi.

27. Orzeczenie

Ten wyraz lub te wyrazy, w których wypowiadamy się o podmiocie zdania, nazywa się orzeczeniem, np. *Rzeka płynie. Rzeka*

Wisła wpada do morza Bałtyckiego. Pociąg zajechał na stację. — Orzeczenie jednowyrazowe nazywa się nierozwiniętym, wielowyrazowe rozwiniętym. Niezbędny wyraz orzeczenia rozwiniętego nazywa się orzeczeniem zasadniczym (*wpada, zajechał*). Najpospolitszym sposobem wyrażenia orzeczenia zasadniczego jest osobowa forma czasownika, np. *Ja piszę. Chłopiec pisał;* takie orzeczenie nazywa się czasownikowym. Rzadziej orzeczenie składa się z osobowej formy czasownika *być, stać się, zostać* — czyli z t. zw. łącznika i z orzecznika, t. j. rzeczownika, zaimka rzeczownego (te części mowy najczęściej w narzędniku), przymiotnika, zaimka przymiotnego, imiesłowu przymiotnikowego, liczebnika (te części mowy najczęściej w mianowniku), przysłówka, rzeczownika z przyimkiem, np. *Warszawa jest stolicą. Dni stały się krótsze. Ta zabawka jest z tektury.* — Jest to t. zw. orzeczenie imienne; łącznik z orzecznikiem, choć to dwa wyrazy, uważamy za orzeczenie nierozwinięte.

28. Związki w zdaniu

Związek zdania tworzą dwie części zdania, które wiążą się bezpośrednio swoim znaczeniem. Składa się związek z dwu członów: w jednym z nich jest część zdania określana, w drugim część zdania określająca. Np. zdanie: *Po łowach położyły się rysie w leśnej gęstwinie* rozpada się na następujące związki: *rysie* — *położyły się*; *położyły się* — *po łowach*; *położyły się* — *w gęstwinie*; *w gęstwinie* — *leśnej*.

29. Określenia

Wszystkie części zdania prócz podmiotu zasadniczego i orzeczenia zasadniczego nazywają się określeniami. Tak np. w zdaniu wiad. 28 są określenia: *po łowach*; *w gęstwinie*; *leśnej*.

30. Przydawka

Przydawką nazywamy określenie, o które ze stanowiska części określonej związku pytamy się: *jaki? czyj? który? ile? ilu?* w jakimkolwiek przypadku i rodzaju. Ze względu na sposób wyrażenia rozróżnia się cztery rodzaje przydawki: a) przydawkę przymiotną wyrażoną przez przymiotnik, zaimek przymiotny, imiesłów przymiotnikowy, liczebnik, np. *dobry człowiek, ten uczeń, roześmiane dzieci, trzy kobiety, trzeci tydzień, kilka dni;* — b) przydawkę rzeczowną wyrażoną przez rzeczownik w tym samym przypadku, co rzeczownik określany, np. *poeta Mickiewicz, nad rzeką Wisłą;* c) przydawkę dopełniaczną wyrażoną przez rzeczownik w dopełniaczu bez względu na przypadek rzeczownika określanego, np. *zeszyt brata, w zeszycie brata,*

zeszyty brata; — d) przydawkę przyimkową wyrażoną przez rzeczownik z przyimkiem, np. *człowiek bez ręki, droga do miasta*.

31. Okolicznik

Okolicznik określa część zdania wyrażoną przez czasownik, przymiotnik, zaimek przymiotny, przysłówki, zaimek przysłowny. Sposób dopytywania się o okolicznik pozwala rozróżnić pięć najważniejszych jego rodzajów: a) okolicznik czasu, który odpowiada na pytania *kiedy? odkąd? dopóki? jak długo?* np. *Przyjechałem wczoraj. Jestem od wczoraj*; — b) okolicznik miejsca, który odpowiada na pytanie *gdzie? skąd? dokąd? którędy?* np. *Idę do miasta. Idę ze szkoły. Idę ulicą*; — c) okolicznik sposobu, który odpowiada na pytanie *jak?* np. *Czytam głośno*; — d) okolicznik przyczyny, który odpowiada na pytanie *dla czego?* np. *Rozpłakał się z żalu*; — e) okolicznik celu, który odpowiada na pytanie *poco? naco?* np. *Daję ci książki do wyboru. Idę na wycieczkę*. — Te okoliczniki wyraża najczęściej przysłówki, zaimek przysłowny, rzeczownik lub zaimek rzeczowny bez przyimka lub z przyimkiem; rzeczownik lub zaimek rzeczowny z wyrazem *jak, niby, jakgdyby, naksztalt* i t. p.; bezokolicznik.

32. Dopełnienie

Dopełnienie jest najczęściej określeniem czasownika. Odpowiada na pytania o przypadki rzeczownika prócz mianownika: *kogo? czego? komu? czemu?* i t. d. Wyrażamy je przedewszystkiem rzeczownikiem i zaimkiem rzeczownym bez przyimka lub z przyimkiem, niekiedy bezokolicznikiem, bardzo rzadko innymi częściami mowy. Rozróżnić można dwa najważniejsze rodzaje dopełnienia: a) Dopełnienie bliższe, które poznajemy po tem, że w zdaniu przekształconem ze strony czynnej na bierną staje się podmiotem zasadniczym, np. *Ojciec prowadzi dziecko — Dziecko jest prowadzone przez ojca*. Dopełnienie bliższe jest wyrażone najczęściej w bierniku, a także w dopełniaczu i narzędniku. b) Dopełnienie dalsze, które w zdaniu przekształconem ze strony czynnej na bierną nie staje się podmiotem zasadniczym, lecz zachowuje niezmienioną postać, np. *Ofiarowałem koledze książkę — Książka została przeze mnie ofiarowana koledze*, lub występuje przy czasownikach nie dających się użyć w stronie biernej, np. *Lękam się niepowodzenia. Idę z matką. Pomagam ojcu*. Dopełnienie dalsze jest wyrażone przez wszystkie prócz mianownika przypadki bez przyimka lub z przyimkiem. Trafiają się też dopełnienia przy przymiotnikach, np. *żądny sławy, gotów do czynu, przyjazny Polakom*. Ponieważ niezawsze rozróżnienie dopełnienia bliższego od dalszego jest łatwe, poprzestań w wypadkach trudniejszych na nazwaniu danego określenia tylko dopełnieniem.

33. Zdanie złożone

Zdanie złożone składa się z dwu lub kilku zdań pojedynczych. Zdaniem pojedynczym nazywamy zdanie, które zawiera tylko jedno orzeczenie. Np. *Kto gości prosi w zamek na wieczerzę, || dowodzi, że || posiadłość tam ma || albo bierze* — jest zdaniem złożonym z czterech zdań pojedynczych.

34. Zdanie podrzędnie złożone

Zdanie złożone, np. *Wiem, że Wisła wpada do Bałtyku. Przeczytałem książkę, którą mi przyniosłeś. Wyjadę na wieś, gdy przyjdą ferie zimowe. Odwiedzę kolegę, jeżeli mnie zaprosi* — nazywa się zdaniem podrzędnie złożonym. To jego zdanie pojedyncze, o którego treść można zapytać najkrócej: a) zaimkiem rzeczownym *kto? co?* w różnych przypadkach bez przyimka lub z przyimkiem; — b) zaimkiem przymiotnym *który? jaki?* w różnych przypadkach, rodzajach, liczbach; — c) zaimkiem przysłownym, np. *gdzie? kiedy? jak? dlaczego? poco?*; wyrażeniem *pod jakim warunkiem? o ile?* — nazywa się zdaniem podrzędnym (drukowane drukiem rozstrzelonym). To zaś zdanie, od którego wychodzimy z pytaniem o zdanie podrzędne, nazywa się nadrzędnym. Zdanie podrzędnie złożone może mieć więcej niż dwa zdania pojedyncze, np. *Nie pożyczę ci książki, o którą prosisz, bo jej nie mam*.

35. Zdanie współrzędnie złożone

Zdanie złożone np. *Czytam i piszę. Czytam albo piszę. Nie czytam, lecz piszę. Czytam, więc nie piszę. Czytam, piszę* — nazywa się zdaniem współrzędnie złożonym. Zdania współrzędnie złożone łączą najczęściej wyrazy: *a, albo, ale, ani, atoli, czyli, dlatego, i, jednak, lecz, lub, mianowicie, oraz, przeto, też, toteż, tudzież, tylko, więc, zatem*, — albo też stoją te zdania obok siebie bezpośrednio.

36. Zdanie główne i poboczne

To zdanie pojedyncze zdania podrzędnie złożonego, które jest tylko nadrzędne, nosi nazwę głównego (tłusty druk); wszystkie inne nazywają się pobocznymi. Np. *Wiem, że Wisła wpada do Bałtyku. Nie pożyczę ci książki, o którą prosisz, bo jej nie mam. Kto gości prosi na wieczerzę, dowodzi, że posiadłość tam ma albo bierze*.

Spis treści

Część pierwsza

Ćwiczenia

Nauka o głosce	3
1. Akcent wyrazowy	3
2. Przycisk i przyspiew w zdaniu	6
3. Rytm	8
Nauka o wyrazie	12
4. Znaczenie wyrazu	12
5. Zabarwienie uczuciowe wyrazu	13
6. Odmiana czasownika	17
7. Forma czasu teraźniejszego i jej znaczenie	19
8. Forma czasu przeszłego i jej znaczenie	21
9. Forma czasu przyszłego i jej znaczenie	22
10. Forma trybu rozkazującego i jej znaczenie	23
11. Forma trybu przypuszczającego i jej znaczenie	24
12. Imiesłowy	27
13. Forma bezokolicznika i jej znaczenie	28
14. Formy strony biernej	29
15. Formy strony zwrotnej	29
16. Odmiana czasownika <i>być</i>	29
17. Formy: <i>pisano, mówiono, krzyknięto</i> i t. p.	30
Nauka o zdaniu	30
18. Rodzaje zdań podrzędnych	30
19. Rodzaje zdań współrzędnych	38
20. Imiesłowy równoważnik zdania w zdaniu złożonem	39
21. Zdanie wieloczłonowe i jego rozbiór	40

Część druga

Wiadomości gramatyczne

Nauka o głosce	42
Nauka o wyrazie	48
Nauka o zdaniu	60

Część trzecia

Wiadomości z lat poprzednich

A) Spis wiadomości w porządku alfabetycznym	68
B) Szczegółowy przegląd	69
I. Wiadomości o głosce	69
II. Wiadomości o wyrazie	71
III. Wiadomości o zdaniu	75